

in quo erat et (1) Pater, cum Filius (2) pateretur in carne; quia hoc retractatum (3). Nec quisquam negabit, quando et nos pati pro Deo non (4) possumus, nisi (5) spiritus Dei sit in nobis qui et loquitur de nobis quæ sunt confessionis; non ipse tamen patiens, sed pati posse præstans.

CAPUT XXX.

Alioquin si ultra pergas (6), potero tibi durius respondere, et te cum ipsius Domini pronuntiatione committere, uti dicam: Quid de isto quæris? Habes (7) ipsum exclamantem in passione: *Deus meus, Deus meus, ut quid me dereliquisti?* Ergo aut Filius patiebatur a Patre derelictus, et Pater passus non est, qui Filium dereliquit; aut si Pater erat qui patiebatur, ad quem Deum exclamabat? Sed hæc vox carnis et animæ, id est hominis, non Sermonis, nec spiritus, id est non Dei, propterea emissa est, ut impassibilem Deum ostenderet, qui sic Filium dereliquit, dum hominem ejus tradidit in mortem. Hoc et Apostolus sensit, scribens (*Rom.*, VIII, 32): *Si Pater Filio non pepercit.* Hoc et Esaias (*Is.*, LIII, 6) prior pronuntiauit: *Et Dominus eum tradidit pro delictis nostris.* Sic reliquit, dum non parci; sic reliquit, dum tradit (8). Cæterum, non reliquit Pater Filium, in cujus manibus Filius spiritum suum posuit. Denique posuit, et statim obiit: Spiritu enim manente in carne, caro omnino mori non potest. Ita, relinqui a Patre, mori fuit Filio. Filius igitur et moritur (*I Cor.*, XV, 5 et seq.) et resuscitatur a Patre, secundum Scripturas. Filius ascendit in superiora cælorum, qui et descendit in interiora (9) terræ: hic sedet ad dexteram Patris, non Pater ad suam. Hunc videt (10) Stephanus cum lapidatur (11), adhuc stantem ad dexteram Dei, ut

exinde sessurum, donec (*Ps.* CIX, 2) ponat illi Pater omnes inimicos sub pedibus suis. Hic et venturus est rursus super nubes (*I Cor.*, XV) cæli, talis qualis et ascendit. Hic interim acceptum a Patre munus effudit, Spiritum Sanctum, tertium nomen (12) divinitatis, et tertium gradum majestatis (13), unius prædicatorem monarchiæ, sed et œconomix interpretatorem, si quis (a) sermones novæ prophetiæ ejus admiserit, et deductorem (14) omnis veritatis, quæ est in Patre et Filio et Spiritu Sancto, secundum christianum sacramentum.

CAPUT XXXI.

Cæterum judicæ fidei ista res (15), sic unum Deum credere, ut Filium adnumerare ei nolis, et post Filium, Spiritum. Quid enim erit inter nos et illos, nisi differentia ista? Quod opus Evangelii, quæ est substantia Novi Testamenti, statuens Legem et Prophetas usque ad Joannem, si non exinde Pater et Filius et Spiritus, tres crediti, unum Deum sistunt? Sic Deus voluit novare sacramentum, ut nove unus crederetur per Filium et Spiritum, ut coram jam Deus in suis propriis nominibus et personis cognosceretur, qui et retro per Filium et Spiritum prædicatus non intelligebatur. Viderint igitur antichristi, qui negant Patrem et Filium. Negant enim Patrem, dum eundem Filium dicunt; et negant Filium, dum eundem Patrem credunt, dando illis quæ non sunt, auferendo quæ sunt. Qui vero confessus fuerit Christum Filium Dei non Patrem, Deus in illo manet, et ipse in Deo. Nos credimus testimonio (16) Dei, quo testatus est de Filio suo: *Qui filium non habet, nec vitam habet* (*I Joan.*, V, 12). Non habet autem Filium, qui eum alium quam Filium credit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Quidem erat ut Pater *semel*.
 (2) Filio *id.*
 (3) Retractus *Id.*
 (4) Non *deest semel*.
 (5) Si *semel*.
 (6) Pergens *semel*.
 (7) Habet *semel*.
 (8) Tradet *semel*.

- (9) Inferiora *alii*.
 (10) Vidit *Fran.*
 (11) Lapidaretur *Rhen.*
 (12) Numen *Paris.*
 (13) Et tertium gradum majestatis *omitt. semel*.
 (14) Deductoris *Rhen.*
 (15) Instares *conje. semel*.
 (16) Testimonium *semel*.

D

COMMENTARIUS.

CAP. XXX.— (a) *Sermones novæ prophetiæ.* Montani vaticinia, quibus occæcatus Tertullianus, hic ab eodem innuuntur. LE PR.

QUINTI SEPTIMII FLORENTIS TERTULLIANI
 LIBER ADVERSUS HERMOGENEM.

Argumentum.

Hermogenes iste natione fuit afer, professione pictor, alius omnino ab eo de quo, cum Phygello seu Phileto, loquitur Apostolus, II ad Timoth. 4. Chris-

tianum se primum professus, vafritem et subdolum nationis animum testatus est, cum in gentiliū philosophiam degener incurrit, et Stoicorum deliria se-

cutus est. Hermogenes adhuc vivens docebat dari A materiam æternam, hoc inmixtus principio, *bonum et optimum esse Deum, qui bona atque optima tam velit facere, quam scit, imo nihil non bonum, atque optimum et velle eum, et sapere...* inveniri autem et mala ab eo facta utique non ex arbitrio et voluntate; oportere igitur ex vitio alicujus rei factum ex materia esse sine dubio. Cui reponerat Tertullianus Hermogenem duos Deos inferre, dum materiam parem Deo insert. Deum autem unum esse oportet, unicum autem esse non poterit, cui aliquid adæquabitur, adæquabitur autem Deo materia, cum æterna censetur. Similiter nec omnipotens Deus, qui materiam indignit, et materia egeni Deo se præstitit minori, et invalido, et minus idoneo de nihilo facere, quæ velit. Præterea si materia mala, et æterna, profecto malum inevitabile, et necessarium; si mutabilis in bonum, ergo non æterna, et hic auctor mali Deus, qui cum debuisset omnia ex materia protulisse, aut tantum bona, protulisset etiam mala, utique aut volens esse mala, si poterat efficere ne essent, aut non volens efficere omnia bona, si voluit, et non fecit. LUMP.

CAPUT PRIMUM.

Solemus hæreticis compendii gratia de posteritate præscribere. In quantum enim veritatis regula prior, quæ etiam futuras hæreses prænuntiavit (1), in tantum posteriores quæque doctrinæ hæreses præjudicabuntur, quia sunt quæ futuræ veritatis antiquiore regula prænuntiabantur. Hermogenis autem doctrina tam novella est, denique ad hodiernum homo in sæculo, et natura quoque hæreticus etiam turbulentus, qui (a) loquacitatem facundiam existimet, et impudentiam constantiam deputet, et maledicere singu-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Renuntiavit *seml.*
 (2) Licite *Rhen. Jun. Seml. Jun. interpretatur* licenter s. licentiose.
 (3) Christum Dominum non alium videtur, sed aliter

COMMENTARIUS.

CAP. I. — (a) *Loquacitatem facundiam existimet.* Errantium vulgare vitium est, ut sua loquacitate enecent auditores, dum facundi haberi volunt. *Natura rerum est, inquit Symmachus, lib. I, epist. 76, ut qui balbutiunt plus loquantur; affectant enim copiam pudore defectus.* LE PR.

(b) *Pingit illicite.* Hermogenes erat pictor. Pingebat autem illicite, quia post susceptum christiani nomen, nihilominus pingebat simulacra deorum, utique falsorum. RIC.

(c) *Nubit assidue.* Mutatis subinde conjugiiis, etenim polygamix favebat. RIC.

(d) *Legem Dei in libidinem defendit.* Libidini suæ præterditi legem Dei, *Crescite et multiplicamini.* RIC. — *Legem Dei in libidinem defendit, etc.* Is polygamiam, quam exosam habebat Septimius, tuebatur, ut inde criminibus suis patrocineretur; atque in hanc rem Dei legem adhibebat, quam turpissimarum rerum pictura contaminabat, seque prævaricationis hoc pacto ut falsarium convincebat. LE PR.

(e) *In artem contemnit.* Eandem scilicet legem arte sua contemnit, pingens simulacra, quod lex vetabat, *Non facies idolum.* RIC.

(f) *Bis falsarius, cauterio et stylo.* Falsarius, cauterio suo pictorio, discoloris ceras inrens exprimens falsorum numinum simulacris. Falsarius etiam, scripturis stylo hæretico depravatis. RIC.

(g) *Cauterio.* Quia ceris pingebat, et picturam

lis, officium bonæ conscientix judicet. Præterea pingit illicite (b) (2), nubit assidue (c); legem Dei in libidinem defendit (d), in artem contemnit (e); bis falsarius (f), et cauterio (g) et stylo; totus adulter, et prædicationis et carnis (h) siquidem et nubentium contagio fœtet (i), nec ipse apostolicus Hermogenes (j) in regula perseveraverit. Sed viderit persona, cum doctrina mihi quæstio est. Christum Dominum non alium (3) videtur aliter cognoscere, alium tamen facit quem aliter cognoscit: imo totum quod est Deus aufert, nolens illum ex nihilo universa fecisse. A Christianis enim conversus ad Philosophos, de Ecclesia in Academiam et Porticum, inde sumpsit a Stoicis materiam cum Domino ponere, quæ ipsa semper fuerit neque nata, neque facta, nec initium habens omnino nec finem, ex qua Dominus omnia postea fecerit.

CAPUT II.

Hanc primam umbram plane sine lumine pessimus pictor illis argumentationibus coloravit, præstruens aut (4) Dominum de semetipso fecisse cuncta, aut de nihilo aut de aliquo: ut cum ostenderit neque ex semetipso fecisse potuisse, neque ex nihilo (k), quod superest exinde confirmet, ex aliquo eum fecisse, atque ita aliquid illud materiam fuisse. Negat illum ex semetipso facere potuisse: quia partes ipsius fuissent, quæcumque ex semetipso fecisset Dominus. Porro in partes non devenire, ut indivisibilem et inde mutabilem, et eundem semper qua Dominus. Cæterum, si de semetipso fecisset aliquid, ipsius fuisset aliquid. Omne autem et quod fieret, et quod faceret, imperfectum habendum; quia ex parte fieret, et ex parte faceret: aut si totus totum fecisset, oportuisset

cognoscere *cod. Vatican.* Christum Dominum, non alium, videtur aliter cognoscere, alium tamen *Fran. Jun.*

(4) *Ait Jun. male.*

inurebat cauterio. Quod genus picturæ, encaustica, sive encaustum, dicebatur. Plinius XXXV, 2. Vitruvius VII, 9; Marcianus lib. XVII. *De instr. vel instrum. leg.* RIC.

(h) *Totus adulter, et prædicationis et carnis.* Adultera Hermogenis caro, quæ assidue nubebat. *Quæ toties nubit, non nubit, adultera lege est.* Adultera quoque Hermogenis prædicatio, quia hæresi sua fidem pacemque Ecclesiæ corruerat. RIC.

(i) *Siquidem et nubentium contagio fœtet.* Explicat quod supra dixit, Hermogenem esse carnis adulterum, siquidem et ipse inter frequentium nuptiarum contagia subando fœteret. RIC.

(j) *Nec ipse apostolicus Hermogenes.* Fuit e comitibus Pauli Hermogenes Septimiano cognominis, postea desertor Pauli, atque inde Christi. Ideoque Septimius Hermogeni hæretico apostolici Hermogenis nomen incutit ut apostatam significet, quia nec ipse in fidei regula perseveravit, sicuti nec ille Paulinus in fide. RIC.

CAP. II. — (k) *Neque ex nihilo, etc.* Gentilium sapientia, summa fatuitas est; e Stoicorum enim schola hauserat Hermogenes materiam æternam fuisse, Deumque proinde cuncta non fecisse e nihilo. Quod non miraberis in gentili philosopho, nam ut infra habetur *hæreticorum patriarchæ philosophi*, ubi loquitur de iis, qui ethnicorum placitis mordicus adherent. LE PR.

illum simul et totum esse, et non totum; quia oporteret et totum esse, ut faceret semetipsum; et totum non esse, ut fieret de semetipso. (1) Porro difficillimum. Si enim esset, non fieret, esset enim: si vero non esset, non faceret, quia nihil esset. Eum autem qui semper sit, non fieri, sed esse illum in ævum ævorum. Igitur non de semetipso fecisse illum qui non ejus fuerit (2) conditionis, ut de semetipso facere potuisset. Proinde ex nihilo non potuisse eum facere, sic contendit, bonum et optimum definiens Dominum, qui bona atque optima tam velit facere quam sit; imo nihil non bonum atque optimum et velle eum et facere. Igitur omnia bona, omnia ab eo bona et optima oportuisse fieri secundum conditionem ipsius. Inveniri autem et mala ab eo facta; utique non ex arbitrio, nec ex voluntate: quia si ex arbitrio et voluntate, nihil incongruens et indignum sibi faceret. Quod ergo non arbitrio suo fecerit, intelligi oportere ex vitio alicujus rei factum, ex materia esse sine dubio.

CAPUT III.

Adjicit et aliud: Deum semper Deum (3) etiam Dominum fuisse, nunquam non Deum. Nullo porro modo potuisse illum semper Dominum haberi, sicut et semper Deum, si non fuisset aliquid retro semper, cujus semper Dominus haberetur, fuisse itaque materiam semper Deo Domino. Hanc conjecturam ejus jam hinc destruere properabo, quam hactenus propter non intelligentes adjecisse duxi, ut sciant, cætera quoque argumenta tam intelligi quam revinci. Dei nomen dicimus semper fuisse apud semetipsum, et in semetipso, Dominum vero non semper: diversa enim utriusque conditio. Deus (4) substantiæ ipsius nomen, id est divinitatis; Dominus vero non substantiæ, sed potestatis substantiam semper fuisse cum suo nomine, quod est Deus, postea Dominus, accidentis scilicet rei mentio (5). Nam ex quo esse cœ-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Id porro *Jm.*
 (2) Fieret *Seml. Oberth. prob. a Jm.*
 (3) Deum semper Deum et jam semper Dominum fuisse; nunquam non Dominum *Jm.*
 (4) Sed Deus *Seml.*
 (5) Accidentis scil. rei mentione *Jm. merito Lat.*
 (6) Et *Seml. Oberth.*
 (7) Deum *Latin. alii.*
 (8) Antea *Seml.*

A perunt in quæ potestas Domini ageret, ex illo per accessionem potestatis et factus et dictus est Dominus: quia et pater Deus est, et judex Deus est; non tamen ideo pater et judex semper, quia Deus semper. Nam nec pater potuit esse ante filium, nec judex ante delictum. Fuit autem tempus (a), cum et (6) delictum et filius non fuit, quod judicem, et qui patrem Dominum (7) faceret. Sic et Dominus non ante ea (8) quorum Dominus existeret, sed Dominus tantum futurus quandoque, sicut Pater per Filium, sicut judex per delictum; ita et Dominus per ea, quæ sibi servitura fecisset. Argumentari tibi videor, Hermogenes (9). Naviter Scriptura nobis patrocinator, quæ utramque nomen ei distinxit, et suo tempore ostendit. Nam Deus (10) quidem quod erat semper, statim nominat: *In principio fecit Deus cælum et terram.* Ac deinceps quamdiu faciebat quorum dominus futurus erat, Deus solummodo ponit: *Et dixit Deus, et fecit Deus, et vidit Deus,* et nusquam adhuc Dominus. At ubi universa perfecit, ipsumque vel maxime hominem, qui proprie Dominum (11) intellecturus erat, Dominus etiam cognominatur (12). Tunc etiam Dominus nomen adjunxit: *Et accepit Deus (b) Dominus hominem quem finxit. Et præcipit (13) Dominus Deus.* Ac exinde Dominus qui retro Deus tantum, ex quo habuit cujus esset. Nam Deus sibi erat; rebus autem tunc Deus, cum et Dominus. Igitur in quantum putabit ideo materiam semper fuisse, quia (14) Dominus semper esset, in tantum constabit nihil fuisse, quia constat Dominum non semper fuisse. Adjiciam et ego propter non intelligentes, quorum Hermogenes (c) extrema linea est, et quidem (d) epinoemata (15) illius retorquebo adversus illum. Cum enim neget materiam natam antefactam, sic quoque invenio Domini nomen Deo non competisse in materiam; quia libera fuerit necesse est, quæ originem non habendo, non habuit aucto-

- C
 D
 (9) Argutari tibi videor hermogenes, naviter. Scriptura au *Jm.*
 (10) Dominus *Seml.*
 (11) Dominus et intellecturus erat *Seml.*
 (12) Cognominaturus *Seml. Oberth.*
 (13) Præcepit *Seml.*
 (14) Qua *Venet.*
 (15) Ex pœnitentia illius retorquebo advers. ill. *Seml. Oberth.*

COMMENTARIUS.

CAP. III. — (a) *Fuit autem tempus cum, etc.* Hoc in loco errorem cavendum omnes facile agnoscent, nimirum Arianismum. Notum quippe est eorum verbum $\tau\acute{\iota}\nu\ \delta\tau\epsilon\ \acute{\alpha}\nu\alpha\ \eta\upsilon$, quæ voces idem sonant omnino. LE PR.

(b) *Et accepit Deus.* Verum quidem est, quod adnotat Auctor, Dominum non vocari Deum, nisi ubi universa perfecit, ipsumque vel maxime hominem; sed etiam ante scripturam hic citatam, statim initio II cap. *Non enim pluerat Dominus Deus, et plantavit Dominus Deus paradisum;* tum vero demum istud, *Et accepit Dominus Deus hominem.* PAM.

(c) *Quorum Hermogenes extrema linea est.* Quam esse finem omni rei dicit hoc ipso opere. Ait insipientiam Hermogenis finem esse omnium insipientiarum, hoc est, supremam, supra quam nulla. RIC. — *Quorum Hermogenes extrema linea est.* In spatiis olim in quibus cursus publice fiebat, initium et finis

lineis notabantur. Hinc quidquid postremum est, extrema linea proverbialiter dici cœpit. Ergo cum Tertullianus Hermogenem hic vocat, *non intelligentium extremam lineam,* inperitissimum accipe. Horatius epistolam ad Quintium sic claudit:

Mors ultima linea rerum est.

Simul tacite alludit ad artem Hermogenis penicillo lineas ducere soliti, nam pictor erat. Sic infra de materia loquens: *Si in loco, inquit, ergo intra locum; si intra locum, ergo determinatur a loco intra quem est; si determinatur, habet lineam extremam, quam quantum proprie pictor agnoscit finem esse omni rei, cujus linea extrema est, etc.* In lib. adv. Praxeam, vocat Deum *extremam lineam universitatis.* RHEN.

(d) *Epinoemata.* Sic emendavimus ex libro Ursini. RIC.

rem, quod erat, nemini serviens (1). Itaque ex quo Deus potestatem suam exercuit in eam, faciendo ex materia, ex illo materiam Dominum Deum passa, demonstrat hoc illum tandiu non fuisse, quamdiu fuit (2). Hinc denique incipiam de materia retractare, quod eam Deus sibi comparet proinde non natam, proinde non factam, proinde æternam, sine initio, sine fine propositam (5). Quis enim alius Dei census, quam æternitas? quis alius æternitatis status, quam semper fuisse et futurum esse, ex prærogativa nullius initii et nullius finis? Hoc si Dei est proprium, quia etsi alii (4) adscribitur, jam non erit Dei proprium, sed commune cum eo cui et adscribitur. Nam, etsi sunt qui dicuntur dei sive in cœlo, sive in terra, nomine; cæterum, unus Deus pater, ex quo omnia (I Cor. VIII, b) : quo magis apud nos solius Dei esse debeat, quod Dei proprium est : et, ut dixi, jam non proprium esset, quia alterius esset. Quod si Deus est, unicum sit necesse est, ut unius sit (5) : aut quid erit unicum et singulare, nisi cui nihil adæquabitur? quid principale, nisi quod super omnia, nisi quod ante omnia, et ex quo omnia? (a) Hæc Deus solus habendo est, et solus habendo, unus est (6). Si alius habuerit, tot jam erunt dei, quot habuerint quæ dei sunt. Ita Hermogenes duos deos infert. Materiam parem Deo infert (7). Deum autem unum esse oportet, quia quod summum sit, Deus est : summum autem non erit, nisi quod unicum fuerit : unicum autem esse non poterit, cui aliquid adæquabitur; adæquabitur autem Deo materia, cum æterna censetur (8).

CAPUT V.

Sed Deus, Deus est; materia, materia est: quasi diversitas nominum comparationi resistat, si status idem vindicetur. Sit et natura diversa, sit et forma non eadem, dummodo (9) ipsius status una sit ratio. Innatus Deus, an non et innata materia? semper Deus, annon semper et materia? Ambo sine initio,

ambo sine fine, ambo etiam auctores universitatis tam qui fecit, quam de qua fecit. Neque enim potest non et materia auctrix omnium deputari, de qua universitas consistit. Quomodo respondebit (10)? Non statim materiam comparari Deo, si quid Dei habeat, quia non totum habendo non concurrat in plenitudinem comparationis? Quid Deo reliquit amplius, ut non totum Dei, materiæ dedisse videatur? Vel qua, inquit, et sic habente materia, salva sit Deo et auctoritas (11) et substantia, qua solus et primus auctor est, et Dominus omnium censeatur. Veritas autem sic unum Deum exigit defendendo, ut solius sit quidquid ipsius est. Ita enim ipsius erit, si fuerit solius: et ex hoc alius deus non possit admitti, dum nemini licet habere de Deo aliquid. Ergo, inquis, nec nos habemus Dei aliquid. Imo habemus, et habebimus, sed ab ipso, non a nobis. Nam et dei (12) erimus, si meruimus illi esse de quibus prædicavit: *Ego dixi: Vos Dei estis*; et, *stetit Deus in ecclesia deorum* (Ps. LXXXI, 1): sed ex gratia ipsius, non ex nostra proprietate, quia ipse est solus qui deos faciat. Materiæ (13) autem proprium facit quod cum Deo habet: aut si a Deo accepit, quod est Dei, ordinem dico æternitatis, potest credi et habere illam cum Deo aliquid, et deum illam non esse. Quale est autem, cum confitetur ille aliquid cum Deo habere, et vult solius Dei esse quod materiam non negat habere?

CAPUT VI.

Dicit salvum Deo esse (b), ut et solus sit, et primus, et omnium auctor, et omnium dominus, et nemini comparandus; quæ mox materiæ quoque adscribit (14). Ego quidem Deus (15), contestabitur Deus, et juravit nonnumquam per semetipsum, quod alius non sit qualis ipse (Deut. XXXII, 39, 40): sed mendacem eum faciet Hermogenes. Erit enim et materia qualis Deus, infecta, innata, initium non habens, nec finem. (c) Dicet Deus: Ego primus (Is. XLI, XLIV, XLVIII)? et quomodo primus, cui materia coætanea est? Inter coætaneos autem et contemporales ordo non est, aut

LECTIONES VARIANTES.

(1) Non habuit rem quod erat, nemini serviens *Rhenan. Fran. Paris.* non habuit auctorem, quod erat *Wouw. Ven.* non habuit rem quod erat, ideoque nemini serviens. *cod. Vat.* non auctorem quod erat ideoque, nemini serviens *Jun.*

(2) Hæc *Jun. Latin.* fuit. *rigall. Ven. rectius.*

(5) Proposita *Jun. c. rel.*

(4) Sed quia si et alii *Rhen. Seml. Oberth.* quia si et alii *D Wouw. rig.*

(3) Etenim, ut dixi, jam non proprium esset, quia alterius esset quod, si Deus unus est, unicum sit necesse est, ut unius sit *Jun.* quod si deus, unicum *cod. Wouwer.*

(6) Hæc Deus solus habendo unus est. *Seml. Oberth.*

(7) Infert dum materiam *Jun.*

(8) Quam æterna censetur *Jun. conj. forte pro cum.*

(9) Dum nomini ipsius *Seml.*

(10) Signum interrog. *abest in ed. Rhen. Seml. et rectius.*

(11) *Rhen. conjiciebat* salva sit ratio; alii (*teste et comprobatore Jun.*) salva sit deo et auctoritas et substantia, qua solus et primus auctor est, et dominus omnium censetur

(12) *Dii alii.*

(13) *Materia Seml.*

(14) Comparandus, per quæ nec est. Materiæ quoque adscribit *Rhen. Seml. Oberth.*

(15) Ille quidem Deus *apud eosd.*

COMMENTARIUS.

(a) Hæc Deus solus habendo est. Horum Deus solus compos est, hæc solus habet. *RIG.*

CAP. VI. — (b) Dicit salvum Deo esse, ut et solus sit, etc. Contrarium suo dogmati sensum et *ἐναντιοπαρεῖς* in Hermogene ostendit, qui Deum solum et primum esse affirmet; cum tamen materiam illi coævam et coæternam dicere non vereatur. Quod impium et e philosophiæ ethiciæ peni depromptum. Duo quippe rerum principia, Deum et materiam, Platonem admi-

TERTULLIANI II.

sisse, me docuit Laertius. Id autem in eo miror, licet in cæteris insolens mihi non videatur. *LE PR.*

(c) Dicet Deus: Ego primus. Ter istud habetur apud Isaiam, c. XLI, XLIV et XLVIII, in hæc verba, *ego primus et novissimus.* Illud autem, *extendi cælum solus*, secundum LXX, reperitur Isaiæ: XLIV, ubi editio ex hebræo habet *extendens*, cui præmittitur, *ego Dominus complens aut faciens omnia.* Ad quod etiam hic alludit Auctor, cum *Deum omnium auctorem* facit. *PAM.*

(Sept.)

et materia prima est. (a) *Extendi*, inquit, *cælum solus* A (Is. XLIV) : atquin non solus, cum ea enim extendit de qua et extendit. Cum proponit salvo Dei statu fuisse materiam (1); vide ne ei reddatur (2) a nobis, proinde salvo statu materiæ fuisse Deum, communi tamen statu amborum. Salvum ergo erit et materia: ut et ipsa fuerit, sed cum Deo, quia et Deus solus, sed cum illa. Et ipsa prima cum Deo, quia et Deus primus cum illa: sed et illa incomparabilis cum Deo, quia et Deus incomparabilis cum illa, et auctrix cum Deo, et domina cum Deo. Sic aliquid et non totum materiæ habere, ita illi nihil reliquit Hermogenes, quod non et materiæ contulisset: ut non materia Deo, sed Deus potius materiæ comparetur. Atque adeo, cum ea quæ (5) propria Dei vindicamus, semper fuisse, sine B initio, sine fine, et primum fuisse, et solum, et omnium auctorem, materiæ quoque competant; quæro quid diversum et alienum a Deo, ac per hoc privatum materia possederit, per quod Deo non comparetur? In qua omnia Dei propria recensentur, satis præjudicant de reliqua comparatione.

CAPUT VII.

Si minorem et inferiorem materiam Deo, et idcirco incomparabilem illi, contendit, ut majori, ut superiori, præscribo non capere ullam diminutionem et humiliationem, quod sit æternum et innatum: quia hoc et Deum faciat tantum, quantus est, nullo minorem, neque subjectiorem, imo omnibus majorem et sublimiorem. Sicut enim cætera quæ nascuntur, aut C finiunt, et idcirco æterna non sunt, semel opposita fini, quæ et initio admittunt ea quæ Deus non capit, diminutionem dico interim et subjectionem, quia nata et facta sunt: ita et Deus ideo ea non capit, quia nec natus omnino, nec factus est. Materiæ autem (4) status talis est. Igitur et duobus æternis, ut innatis, ut infectis, Deo atque materiæ (5), ob eandem rationem communis status, ex æquo habentibus id quod neque diminui, nec subijci admittit, id est æternitatem: neutrum dicimus altero esse minorem, sive majorem, neutrum altero humiliorem, sive superiorem, sed stare ambo ex pari magna, ex pari su-

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Salvo statu materiæ fuisse Deus *Rhen. Seml.*; salvo statu materiæ fuisse Deum *habet cod. Wouw. approbante Jun.*
 (2) Vide ne irrideatur a nobis *Rhen. Seml. Oberth.*
 (3) Cum ea propria Dei *apud eosd.*
 (4) Et materiæ autem *Rhen. etc.*
 (5) Deo atque materiæ *rhen. et iudem al., ut solet.*

blimia, ex pari solidæ et perfectæ felicitatis, quæ censetur æternitas. Neque enim proximi erimus opinionibus nationum, quæ si quando coguntur Deum confiteri, tamen et alios infra illum volunt. Divinitas autem gradum non habet, utpote unica; quæ si et in materia erit, ut proinde innata et infecta et æterna, aderit utrobique, quia minor se nusquam poterit esse. Quomodo ergo discernere audebit Hermogenes, atque ita subijcere Deo materiam, æternam æterno, innatam innato, auctricem auctori? dicere audentem, et, Ego prima, et, Ego ante omnia, et, Ego a quo omnia: pares fuimus, simul fuimus, ambo sine initio, sine fine: ambo sine auctore, sine Deo? Quis me Deus (6) subijcit contemporali, coætaneo? Si quia Deus dicitur, habeo et ego meum nomen. Aut ego sum Deus, aut ille materiæ (7): quia ambo sumus quod alter est nostrum. Putas itaque materiam Deo non comparasse, quam scilicet subijciat illi?

CAPUT VIII.

Atquin etiam præponit illam Deo, et Deum potius subijcit materiæ, cum vult eum de materia cuncta fecisse. Si enim ex illa usus est ad opera mundi, jam et materia superior invenitur, quæ illi copiam operandi ministravit, et Deus subjectus materiæ videtur, ejus substantiæ eguit. Nemo enim non eget eo (b) de cujus utitur: nemo non subijcitur ei cujus eget, ut possit uti: sic et nemo de alieno utendo non minor est eo de cujus utitur. Et nemo qui præstat de suo uti, non in hoc superior est eo cui præstat uti. Itaque materia ipsa quidem Deo non eguit, sed egentem se Deo præstitit (8), divitem et locupletem et liberalem minori, opinor, et invalido et minus idoneo de nihilo facere quæ velit. Grande revera beneficium Deo contulit, ut haberet hodie per quem Deus cognosceretur, et omnipotens vocaretur: nisi quod jam non omnipotens, si non et hoc potens, ex nihilo omnia proferre. Sane et sibi præstitit aliquid materia, ut et ipsa cum Deo possit agnoscere coequalis Deo, imo et adjuvix: nisi quod solus eam Hermogenes cognovit, et (c) hæreticorum patriarchæ philosophi. Prophetis enim et apostolis usque adhuc latuit, puto et Christo (9).

(6) Forte Deo *Jun.*

(7) Et ille materiæ *Jun.*

(8) Sed eguisse se deo pr. *Lat.* sed egentem se deo pr. *Jun.* Sed egentem se deo p. divitem et locupletem et liberalem *Cod. Wouw. forte* sed egeno se d. p. divite (scil. se).

(9) Puto et Christo. *Fran. Paris. iug. At Jun. prophetas, apostolos, Christum.*

COMMENTARIUS.

(a) *Extendi, inquit, cælum solus.* Sic apud Isaiam, c. XLIV: ἔξτείνω τὸν οὐρανὸν μόνος. Et Psal. CIV: ἔξτείνω τὸν οὐρανὸν ὡς ἰδιότρονον. Quæ sunt etiam ab externis citata. Sic enim ad Critiam Tricphon: *Et οὐρανὸν ὡς ἰδιότρονον ἐξτείνω, γὰρ δὲ ἐπ' ὕδατος ἐπέξεν, ἀσπίρας ἐμάρρησιν.*

CAP. VIII. — (h) *De cujus utitur.* Defectiva locutio: subauditur *rebus*, aut aliquid simile. Hujusmodi formula sermonis etiam in superioribus libris usus est. *Adversus Marcionem* lib. V: *Si in creatoris*, inquit, *accipitur.* Eodem libro: *Et a nostræ*, inquit, *partis possit opponi.* Rursus mox sequitur, *non minor est eo de*

cujus utitur. Græcorum est imitatio. RHEN.

(c) *Hæreticorum patriarchæ philosophi.* Ex professo istud tractatum habetur, supra ab auctore lib. de *Præscript. adv. hæ.* cap. 7. PAM. — *Hæreticorum patriarchæ.* In epistola ad Ctesiphontem hunc Tertulliani locum citat divus Hieronymus. Idem in Nahum prophetam exponens illud, *exilivit quasi attelabus*, «Omnia enim, inquit, dogmata eorum (loquitur de hæreticis) cum frigeant, et volare non possunt, sedem sibi et requiem inter Aristotelis et Chrysippi spinea reperiant.» RHEN.

CAPUT IX.

Non potest dicere Deum ut Dominum materia usum ad opera mundi : Dominus (1) enim non potuit esse substantiæ cœqualis. Sed precario forsitan usus est. (a) Et ideo precario, non dominio, ut cum ea mala esset (2), de mala tamen sustinuerit uti, scilicet ex necessitate mediocritatis suæ, qua non valebat ex nihilo uti ; non ex potestate, quam si habuisset omnino ut Deus in materiam, quam malam norat, ante eam in bonum (5) convertisset ut dominus et bonus, ut ita de bono, non de malo uteretur. Sed quia bonus quidem, Dominus autem non, ideo, qualem habuit, tali usus, necessitatem suam ostendit cedentem conditioni materiæ : quam si Dominus fuisset, emendasset. Sic enim Hermogeni respondendum est, cum ex dominio defendit Deum materia n-um, et de re non sua, scilicet non facta ab ipso. Jam ergo malum ab ipso, qui est mali, si non auctor, quia non effector, certe permissor, quia dominator. Si vero materia non et ipsius, qua malum Dei non est (4) : de alieno ergo usus, aut precario usus est, qua egenus ejus ; aut et injuria, qua prævalens ejus. His enim tribus modis aliena sumuntur, jure, beneficio, impetu ; id est, dominio, precario, vi. Dominio non suppetente (5) eligat Hermogenes, quid Deo congruat, (b) precario an vi de materia cuncta fecisse (6). Non ergo melius censuisset Deus nihil omnino faciendum, quam precario aut vi faciendum, et quidem de malo ?

CAPUT X.

Nonne, etiamsi materia optima fuisset, æque indecorum sibi existimasset, de alieno, licet bono ? Fatue satis, si ita (7) gloriæ suæ causa molitus est mundum, ut debitorem se alienæ substantiæ ostenderet, et quidem non bonæ. Ergo, inquit, ex nihilo faceret, ut mala quoque arbitrio ejus imputarentur ? Magna,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deus *Seml. Oberth.*
 (2) Non esset *Seml. Oberth. Non abest Fran. Paris. Rig. rectius.*
 (3) In bono *Seml. Oberth.*
 (4) Qua malum, Dei non est *Seml. Oberth.*
 (5) *Disjungit rhen. nec approb. Seml.*
 (6) Fecisset *Fran.*
 (7) Fatue satis. Itaque *rhen. Seml. Oberth.*; fatue satis itaque *Jun.*
 (8) Assectator *conjecit Jun.*

A bona fide (c), cæcitas hæreticorum pro hujusmodi argumentatione, cum ideo aut alium Deum bonum et optimum volunt credi, quia mali auctorem existiment Creatorem ; aut materiam cum Creatore proponunt, ut malum a materia, non a Creatore deducant : quando nullus omnino deus liberetur ista questione, ut non auctor mali videri proinde possit, quisquis ille est qui malum etsi non ipse fecit, tamen a quocumque et unde unde passus est fieri. Audiatur igitur et Hermogenes, dum alibi de mali ratione distinguimus, interim se quoque nihil egisse hac (d) sua injectione. Ecce enim, etsi non auctor (e) sed assentator (8) mali invenitur Deus, qui malum materiæ tanto sustinuit de bono ante mundi constitutionem, quam ut bonus et mali æmulus emendasse debuerat. Aut enim potuit emendare, sed noluit : aut voluit quidem, verum non potuit infirmus Deus. Si potuit et noluit, malus et ipse, quia malo favit ; et sic jam habetur (9) auctor ejus, quod licet non instituerit, quia (10) tamen si nolisset illud esse, non esset, ipse jam fecit esse, quod noluit non esse : quo quid est turpius ? Si id voluerit esse, quod ipse noluit fecisse, adversum semetipsum egit, cum et voluit esse quod noluit fecisse, et noluit fecisse quod voluit esse. Quasi bonum voluit esse, et quasi malum noluit fecisse. Quod non faciendo, malum judicavit, id sustinendo, bonum pronuntiavit (11), malum pro bono sustinendo et non potius eradicando, assertor ejus inventus est (12) : male, si per voluntatem, turpiter, si per necessitatem. Aut famulus erit mali Deus, aut amicus ; cum materiæ malo conversatur (13), nedum etiam de malo ejus operatus.

CAPUT XI.

Et tamen unde nobis (14) persuadet Hermogenes (f) malam esse materiam ? Non enim poterit non

COMMENTARIUS.

CAP. IX. — (a) *Et ideo precario, non dominio.* Precario, dominio, vi, sumere aliena, verba sunt jurisconsultis. Legum autem civilium peritiam in Tertuliano permagnam fuisse, non hic tantum locus ostendit *RHEN.*

(b) *Precario an vi.* Precario aliquid fieri dicitur, cum precibus extorqueatur, interdum enim flagitationi et importunæ assiduitati conceditur, quod alias negaretur. *LE PR.*

CAP. X. — (c) *Bona fide.* Id est, serio : sic Petronius in *Satyr.* : *Sed nihil jam queror, nihil jam memini, si bona fide pœnitentiam emendas.* Et alio loco, antea nimirum, *osculisque bona fide exactis.* Aliquando idem est ac *juste et cum aequitate*, et in hunc sensum *optima fide* dicitur etiam : idem *Petr.* : *Non repugnavit*

(9) Auctor ejus : hæc *vv. ab aliis ommissa, addita sunt in Venet et mss. Wouw.*

(10) Qui solus hab. *rhen. et post eum Seml. Oberth.*

(11) Pronuntiavit omnes. *Junius evidentiùs esse dicit : prænuñtiavit.*

(12) *Comma pingitur in Seml.*

(13) *Conversatus Seml.*

(14) Unde nobis ? *omnes rectius quam Seml. qui habet : non de nobis.*

ille, sed postquam optima fide partiti manubias sumus.
LE PR.

(d) *Sua injectione.* Objectione seu argumento in contrarium contorto. *LE PR.*

(e) *Sed assentator mali.* Quasi assertor, seu mavis, dissimulator, Deus scilicet malam esse materiam cum agnoscat, ea tamen utitur (quod erat Hermogenis dogma) illiusque pravitatem vel adstruit, vel saltem dissimulat. *LE PR.*

CAP. XI. — (f) *Malam esse materiam ?* Respondet modo objectis ab Hermogene, tamquam si vera esse concederet ; hic vero in eum insurgit, postulatque demonstret malam esse materiam, et a quo id sumpserit, ostendat. *LE PR.*

malum dicere cui malum adscribit. Nam definitum diminutionem (1) et subjectionem capere non posse quod sit æternum (2), ut alii cœterno inferius deputetur. Ita et nunc nec malum dicimus competere illi, quia nec subjici ex hoc possit, quod nullo modo potest subjici, quia æternum est. Sed cum alias summum bonum constet esse quod sit æternum ut Deus, per quod solus est Deus, dum æternus est, et ita bonus, dum Deus; quomodo materiæ inerit malum, quam ut æternam, summum bonum credi necesse est? Aut, si quod æternum est poterit et mali capax esse, poterit hoc et in Deum credi: et sine causa gestivit malum a Deo transferre si competit et æterno, competendo materiæ. Jam vero, si quod æternum est, malum potest credi invincibile, et insuperabile erit malum ut æternum: et ita (3) nos frustra laboramus de auferendo malo ex nobis ipsis, tum et Deus (4) hoc frustra mandat et præcipit: imo et iudicium frustra constituit Deus (a), iniustitia (5) utique puniturus. Quod si tunc erit mali finis (6), cum præses ejus diabolus abierit in ignem, quem præparavit illi Deus et angelis ejus (Matth., XXV), (b) prius in puteum abyssi relegatus (Apocal., XX), (c) cum revelatio filiorum Dei (d) redemerit conditionem a malo, utique (e) vanitati subjectam (7) (Rom. VIII); cum restituta innocentia et integritate conditionis, (f) pecora condixerint (8) bestiis (g) et (9) parvuli de serpentibus inserint (Is. XI, 6, 7); cum Pater Filio posuerit inimicos sub pedes (Ps. CIX), utique (10) operarios mali. Utique si finis malo competit, necesse est competierit initium, eritque (11) materia habens initium, habendo et finem mali. Quæ

A enim malo deputantur, secundum mali statum computantur.

CAPUT XII.

Age nunc, malam ac pessimam credamus esse materiam, utique natura; sicut Deum bonum et optimum credimus, proinde natura: porro naturam certam et fixam haberi oportebit tam in malo perseverantem apud materiam, quam in bono apud Deum inconvertibilem et indemetabilem. (12) Scilicet quia, si demutabitur natura in materia de malo in bonum, demutari poterit et in Deo de bono in malum. Hoc loco dicet aliquis: Ergo de lapidibus filii Abrahamæ non suscitabuntur, et gemina viperarum non facient penitentiae fructum (Luc. III, 7, 8), et filii iræ non fient filii pacis (Ephes. II, 3), si natura mutabilis non erit. Temere ad ista exempla respicies, o homo; non enim competunt ad causam materiæ, quæ innata est, ea quæ nata sunt, lapides, et viperæ, et homines: horum enim natura habendo institutionem, habere poterit et cessationem. Materiam vero tene semel æternam determinatam, ut infectam, ut ignatam; et ideo indemetabilis et incorruptibilis naturæ credendam, ex ipsius etiam sententia Hermogenis, quam opponit (13), cum Deum negat ex semetipso facere potuisse; quia non demutetur quod sit æternum, amissurum scilicet quod fuerat, dum fit ex demutatione quod non erat, si non esset æternum: Dominum vero æternum aliud esse non posse, quam quod est semper. Hac et ego definitione merito illum reperentiam: Materiam æque reprehendo, cum ex illa mala pessima, etiam bona atque optima a Deo fiunt: Et vidit Deus quia bona, et benedixit ea Deus (Gen. I,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Definimus deminutionem Jun.
 (2) Posse, quod sit æternum onnes præter Seml. et Oberth. qui legunt: quod si ita erit.
 (3) Et ita Rig.; Jun. et tantum non frustra. At cod. Nouv. sic: et tum nos frustra... ipsis, tum et deus... puniturus. Quod si, etc.; Rhen. Seml. Oberth.: et tamen vos frustra.
 (4) Cum Seml. quin et Deus hoc frustra Lat.
 (5) Iniustitia Rig. rectius quam Rhen. in qui habet iniustitia.

- (6) Ita Rig. cod. Nouv. quibus contra malum finis Seml. Oberth.
 (7) A malo, utique vanitati subjectam Fran. ex Rom. VIII.
 (8) Convixerint Lat.
 (9) Nec Seml.
 (10) Itaque Seml. Oberth.
 (11) Erit Rhen. Seml. Oberth.
 (12) Scilicet qui si demutabitur natura in materia, de malo in bonum demutari poterit, et in Deo de bono non in malum Seml. Oberth.
 (13) Apponit Jun.

COMMENTARIUS.

(a) Imo et iudicium frustra constituit Deus. Cum frequentissime Scriptura meminerit iudicii Dei, videtur tamen proprie alludere ad Matth. cap. XXV, D cum sequantur illa verba, quæ præparavit illi Deus et angelis ejus. Sunt autem verba illa obscurissima quibus contra malum finis, quibus mederi non licuit, quod hic adhuc deesset ternio variarum lectionum Vaticani codicis. PAM. — Cf. textum Pamclii cum nostro. EDD.
 (b) Prius in puteum abyssi, etc. Alludit ad illud Apoc. XX, Et apprehendit draconem, serpentem antiquum, qui est diabolus et Satanas, et ligavit eum per amos mille, et misit eum, sive relegavit, ut hic auctor loquitur, in abyssum; sive, secundum auctorem, in puteum abyssi. Nisi malit quis referre ad illud ejusdem capitis, Et diabolus qui seducebat eos, missus est in stagnum ignis. PAM.
 (c) Cum revelatio filiorum Dei, etc. Hic illum locum respicit Rom., VIII: Nam expectatio creaturæ revelationem filiorum Dei expectat; vanitati enim creatura subjecta est non volens. Quam enim interpret latinus creaturam, Tertullianus conditionem vocat more

suo, non aliter atque dixit cap. 6 de Cor. mil.: Universam conditionem invitam vanitati successisse. PAM.
 (d) Redemerit conditionem a malo. Conditionem dicit condita et creata quæque. Paulus, ad Rom. VIII, 19: ἢ γὰρ ἀπικραδουλία τῆς κτίσεως τῆν ἀποκάλυψιν τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ ἀπεκδέχεται. Τῇ γὰρ ματαιότητι ἡ κτίσις ὑπετάγη, οὐχ' ἐκύβησεν, ἀλλὰ διὰ τὴν ὑπετάξασθαι. Ἐπ' ἀπειδίθετο καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθῆναι ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς ῥοπῆς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ. Conditionem dicit Tertullianus, creaturam, hominem creatum; Paulus, κτίσιν. Primasius Uticensis: « In ipsa carnē vicit peccatum Christus, ut naturam quæ læratur bona per conditionem, et per transgressionem est vitata, per suam gratiam reformaret. » Rig.
 (e) Vanitati subjectam, ματαιότητι. Præclare hunc Pauli, adeoque Tertulliani locum explicavit Grotius annotationibus ad Epistolam Pauli. Rig.
 (f) Pecora condixerint bestiis. Ut communis umbræ seu commune tectum claudat oves et lupos, ut eodem quasi ad conditum amice conveniant. Rig.
 (g) Et parvuli de serpentibus inserint. Pertinet hoc ad illud cap. XI Isaïæ: Et puer parvulus in cavernam

3, 31), utique qua optima, non certe qua mala ac pessima. Demutationem igitur admisit materia, et si ita est, statum æternitatis amisit: mortua est denique sine sua forma. Sed æternitas amitti non potest: quia, nisi amitti non possit, æternitas non est. Ergo nec demutationem potuit admississe: quia, si æternitas est, demutari nullo modo potest.

CAPUT XIII.

Et quæretur: Quomodo ex ea bona facta sint, quæ ex demutatione nullo modo facta sunt? Unde in mala ac pessima boni atque optimi semen? Certe nec bona arbor fructus malos edit, quia nec Deus nisi bonus: nec mala arbor, bonos, quia nec materia est nisi pessima. Aut si dabimus illi aliquid etiam boni germinis, jam non erit uniformis naturæ, id est malæ in totum, sed et tantum duplex, id est (1) bonæ et malæ naturæ. Et quæretur iterum, an in bono et malo poterit convenire luci et tenebris, dulci et amaro. Aut si potuit utriusque diversitas boni et mali concurrere, et duplex natura fuisse materiæ, amborum ferax fructuum, jam nec bona ipsa Deo deputabuntur, ut nec mala illi imputentur: sed utraque species de materiæ proprietate sumpta, ad materiam pertinebit. Quo pacto, neque gratiam bonorum Deo debemus, nec invidiam malorum, quia nihil de suo operatus ingenio.

CAPUT XIV.

Per quod probabitur manifeste materiæ deservisse. Nam etsi dicatur, licet ex occasione materiæ, suo tamen arbitrio bona protulisse, quasi nactus bonum materiæ, quamquam et hoc turpe sit, certe cum ex eadem etiam mala profert, vel hæc utique non de suo arbitrio proferendo, servit materiæ, aliud non habens facere quam ex malo proferre; invitus utique qua bonus, ex necessitate ut invitus, et ex servitute ut ex necessitate. Quid ergo dignius, ex necessitate eum condidisse mala, an ex voluntate? Si quidem, ex necessitate condidit, si ex materia: ex voluntate, si ex nihilo. Jam enim sine causa laboras, ne malorum auctor constituatur Deus: quia, etsi de materia fecit, ipsi deputabuntur qui fecit, proinde quatenus fecit. Plane sic interest unde fecerit, ac si de nihilo fecisset: nec interest unde fecerit, ut inde fecerit, unde eum magis decuit. Magis autem eum decuit ex voluntate fecisse, quam ex necessitate, id est, ex nihilo potius quam ex materia. Dignius est Deum etiam malorum auctorem liberum credere,

quam servum. Quæcumque potestas ei, quam pusillitas competit. Si et sic concedimus materiam quidem nihil boni habuisse, Dominum vero, si quid boni edidit, sua virtute edidisse, aliæ æque oborientur quæstiones. Primo, (a) si bonum in materia omnino non fuit, non ex materia bonum factum est, quod materia scilicet non habuit. Dehinc, si non ex materia, jam ergo ex Deo factum. Si nec ex Deo, jam ergo ex nihilo factum. Hoc enim superest secundum Hermogenis dispositionem.

CAPUT XV.

Porro si bonum, neque ex materia factum est, quia non erat in illa, ut in mala; neque ex Deo, quia nihil potuit ex Deo fieri, sicut definit Hermogenes: invenitur bonum jam ex nihilo factum, ut ex nullo factum, ut neque ex materia, neque ex Deo. Et si bonum ex nihilo, cur non et malum? imo cur non omnia ex nihilo, si aliquid ex nihilo? nisi si insufficientis fuit divina virtus omnibus producendis, quæ aliquid protulerit ex nihilo. Aut si ex materia mala bonum processit, quia neque ex nihilo, neque ex Deo, sequetur ut ex conversione (2) processerit materiæ, contra denegatam (3) æterni conversionem. Ita unde bonum constitit, jam negabit Hermogenes inde illud constare potuisse. Necesse est autem ex aliquo eorum processerit, ex quibus negavit procedere potuisse. Cæterum, si ideo malum non ex nihilo, ne Dei fiat, de cujus arbitrio videbitur, sed ex materia, ut ipsius sit, de cujus substantia erit factum: et hic, ut dixi, auctor mali habebitur Deus, qui cum eadem virtute et voluntate debuisset omnia bona (4) ex materia protulisse, aut tantum bona, non omnia tamen bona (5), protulisset etiam mala; utique aut volens esse mala, si poterat efficere ne essent; aut non valens efficere omnia bona, si voluit et non fecit: dum nihil intersit per infirmitatem Dominus auctor mali extiterit, an per voluntatem. Aut quæ fuit ratio, ut cum bona fecisset quasi (6) bonus, etiam mala protulisset quasi non bonus, cum non congruentia sibi solummodo edidit. Quid necesse erat, suo opere prolato, etiam materiæ negotium curare, proinde et malum proferendo, solus ut cognosceretur bonus de bono (7), materia autem ne (8) cognosceretur mala de malo? Plus bonum florisset sine mali adflatu. Nam et Hermogenes expugnat quorundam argumentationem bonorum, ex contrariis intelligendorum.

LECTIONES VARIANTES.

(1) In Venet. absunt, haud dubio errore typographice, verba: male in totum, sed et tantum duplex, id est.

(2) Confessione Venet. male.

(3) Contra denegatam omnes, præter Seml. Oberth.

(4) Itiq. et Venet. inserit bona e cod. Trovau.

(5) Aut tantum bona (non omnia tamen bona) protulis-

set; aut etiam mala Jun.; sed non opus est.

(6) Quia bonus, qua non b. Lat.

(7) Hoc signum interrog. in rel. ponitur demum post malo.

(8) Ut cognosceretur Jun.

COMMENTARIUS.

aspidium, etc., manum immittet. Ubi tamen videtur legisse aliquid amplius, quam hodie græce legatur, et magis consentire cum hebræa B. Hieronymi ac chaldaica interpretatione, quæ legit, et delectabitur parvulus super foramine aspidium. PAM.

CAP. XIV.—(a) Si bonum in materia omnino non fuit. Quoniam arbor bona malos fructus non facit, et vice versa, qua ratione e materia quam facis malum, licet recte, bonum aliquid factum esse probabis? LE PA.

Ergo aut nec propterea locus mali proferendi fuit, aut si qua alia ratio exigit illud induci, cur non et ex nihilo potuerit induci, ipsa ratione excusaturum Dominum ne mali auctor existimaretur, quæ nunc cum (1) de materia operatur mala (2), excusat: si excusat, adeo ubique et undique illuc compellitur quæstio quo nolunt, qui, ipsam mali rationem non examinando, nec dignoscendo quomodo illud aut Deo adtribuant, aut a Deo separent, pluribus et indignioribus destructionibus Deum obijciunt.

CAPUT XVI.

Igitur in præstructione hujus articuli, et alibi forsitan retractandi, equidem definitio, aut Deo adscribendum et bonum et malum quæ ex materia fecit, aut materia ipsi, ex qua fecit; aut utrumque utriusque, quia ambo sibi obligantur qui fecit et de qua fecit: aut alterum alteri; tertius enim, præter materiam et Deum, non est. Porro si Dei (3) erit utrumque, videbitur Deus etiam mali auctor: Deus autem ut bonus, auctor mali non erit; si materiae (4) utrumque, videbitur materia etiam boni matrix; mala autem in totum materia boni non erit matrix; si utriusque erit, utrumque; in hoc quoque comparabitur Deo materia, et partes erunt ambo, ex æquo mali ac boni adfines; æquari autem Deo materia non debet, ne duos deos efficiat; si alterum alterius, utique Dei bonum (5), et materiae malum; neque malum Deo, neque materiae bonum adscribitur: et bona autem et mala Deus, de materia faciendo, cum ea facit. Hæc si ita sunt, nescio qua possit evadere sententia Hermogenis (6), qui Deum (7), quoquo modo de materia malum condidit, sive voluntate, sive necessitate, sive ratione, non putet mali auctorem. Porro, si mali auctor est ipse qui fecit (a), plane socia materia per substantiæ suggestum, excludis (8) jam causam materiae introducendæ. Nihilominus enim, et per materiam Deus auctor mali ostenditur, si ideo materia presumpta est, ne Deus mali auctor videretur. Exclusa itaque materia, dum excluditur causa ejus, superest uti

A Deum omnia ex nihilo fecisse constet. Videbimus autem et mala, cum apparuerit quæ mala, et an mala (9) interim ea quæ putas. Dignius enim de suo arbitrio produxit, hæc quoque producendo de nihilo, quam de præjudicio alieno, si de materia produxisset. Libertas, non necessitas, Deo competit: malo voluerit mala a semetipso condidisse, quam (10) non potuerit non condidisse.

CAPUT XVII.

Unici Dei status hanc regulam vindicat: (b) non aliter unici, nisi quia solius: non aliter solius, nisi quia nihil cum illo: sic et prius erit, quia omnia post illum: sic omnia post illum, quia omnia ab illo: sic ab illo, quia ex nihilo, ut illi quoque Scripturæ ratio constet: *Quis cognovit sensum Domini? Aut quis illi consiliarius fuit? aut quem consultatus est? aut viam intelligentiæ et scientiæ quis demonstravit illi? quis tradidit, et retribuetur ei* (Rom. XI, 34, 35)? Nemo utique: quia nulla vis, nulla materia, nulla natura substantiæ alterius aderat illi (11). Porro, si de aliquo (12) operatus est, necesse est ab ea ipsa acceperit et consilium et tractatum dispositionis, ut (13) viam intelligentiæ et scientiæ. Pro qualitate enim rei operari habuit et secundum ingenium materiæ, non secundum suum arbitrium: adeo ut et mala pro natura, non sua, sed substantiæ, fecerit.

CAPUT XVIII.

Si necessaria est Deo materia ad opera mundi, ut Hermogenes existimavit, habuit Deus materiam longo digniorem et idoneiorem, non apud philosophos æstimandam, sed apud prophetas intelligendam, (c) Sophiam suam scilicet: hæc denique sola cognovit sensum Domini. Quis enim scit quæ sunt Dei, et quæ in ipso, nisi spiritus qui in ipso (I Cor. II, 11)? Sophia autem spiritus, hæc illi (14) consiliarius fuit, via intelligentiæ et scientiæ ipsa est (Prov. VIII). Ex hæc fecit, faciendo per illam, et faciendo cum illa. *Cum pararet cælum, inquit, aderam illi; et cum fortia faciebat (super ventos) quæ sursum nubila, et cum firmos ponebat fontes (15) ejus quæ sub cælo est, ego eram compingens cum ipso. Ego eram ad quam gaudebat, quotidie autem*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Cum inseritur in cæteris; melius, ait Seml. qui et mittit.
 (2) Cum abest hic ab omnibus.
 (3) Deus Seml. Oberth. Rig. Woiaw. Dei fuerit Jun.
 (4) Materia Seml. Oberth.
 (5) Utiq; Dei, ita n' oiw. recte. Utiq; Deus Seml. Utiq; Dei Rig.
 (6) Hermogenes Seml.
 (7) Qui, Deus Rhen.

- (8) Excusas. Rhen.
 (9) Interim et quæ putas Rhen. cum punct. sign. ante interim.
 (10) Inserit Lat. quia.
 (11) Aderit Seml.
 (12) De aliquo Jun.
 (13) Et viam Jun.
 (14) Illis Paris. Fran. illi prob. a Jun.
 (15) Montes Rhen. Seml. Jun.

COMMENTARIUS.

CAP. XVI. — (a) *Plane socia materia per substantiæ contextum.* Utitur non raro hac voce, aliquando pro ornamento seu decoris additione, ut hoc in loco, et de *Cultu femin.*, cap. II, *jam non tantum confictæ et elaboratæ libidinis suggestum recusandum a vobis sciatis, sed etiam, etc.* Aliquando pro compagine seu contextu, de I alio, cap. I, ubi *sacer suggestus*. Glosse non abluunt ab hoc significato, suggestum enim redditur *σίζα, ὑπόε*. Et alio loco *ὑπόε textura*. Et *Apolog.*, cap. 16, *imaginum suggestus*. LE PR.

CAP. XVII. — (b) *Non aliter unici.* Regulam hanc a Tertulliano simul aliis communem: Deus aut unus est, aut nullus. Impium enim et damnabile aliquid Deo: equa-

le cogitare: solus ipse Creator ac servator, solus Dominus et arbiter rerum omnium, et si liceat profanum illud in re omnium gravissima usurpare, *ὁὐκ ἀγαθὸν τὰ λυκὰ ἰσχυρῶς*. LE PR.

CAP. XVIII. — (c) *Sophiam suam scilicet.* Dei sapientiam intelligit, quæ adeo hominum mentes et cogitationem superat, ut universa mundi sapientia stultitia summa sit apud Deum. Unde Sophiam illam non apud philosophos, sed Prophetas quorundam docet. De Deo enim recte loqui non potest, qui Deum non novit, ut philosophi, qui gloriæ animalia Septimio sunt; verum propheta et sancti ejusdem summi Dei Spiritu afflati. LE PR.

oblectabar in persona ejus (*Ibid.*) : quando oblectabatur cum percussisset orbem, et inoblectabatur in filiis hominum. Quis non hanc potius omnium fontem et originem commendat, materiam vero materialium (1), non sibi subditam, non statu diversam, non motu inquietam, non habitu informem, sed insitam et propriam et compositam et decoram, quali Deus (2) potuit eguisse, sui magis quam alieni egens? Denique, ut necessariam sensit ad opera mundi, statim eam (3) condit et generat in semetipso : Dominus, inquit, condidit me initium viarum suarum in opera sua : ante sæcula fundavit me, prius quam faceret terram, prius quam montes collocarentur; ante omnes autem colles generavit me; prior autem (4) abysso genita sum (*Ibid.*) (5). Agnoscat ergo Hermogenes idcirco etiam Sophiam Dei natam et conditam prædicari, ne quid innatum et inconditum præter solum Deum crederemus. Si enim intra Dominum quod ex ipso et in ipso fuit, sine initio non fuit : Sophia scilicet ipsius ex indenata et condita, ex quo in sensu Dei ad opera mundi disponenda coepit agitari : multo magis (a) non capit sine initio quicquam fuisse quod extra Dominum fuerit. Si vero Sophia eadem Dei sermo est sensu sophia (6), et sine quod factum est nihil (*Joan.* I, 5), sicut et dispositum sine sophia, quale est ut filio Dei sermone unigenito et primogenito aliquid fuerit præter Patrem antiquius : et hoc modo utique generosius, nedum quod innatum (7) nato fortius, et quod infectum facto (8) validius? quia quod ut esset nullius eguit auctoris, multo sublimius erit eo quod, ut esset, aliquem habuit auctorem : proinde, si malum quidem innatum est, natus autem (9) sermo Dei : Eructavit enim, inquit, sermonem optimum (*Ps.* XLIV, 1), non scio an bono malum possit adduci, validius ab infirmo, ut innatum a nato. Ita et hoc nomine materiam Deo præponit Hermogenes, præponendo eam Filio. Filius enim sermo, et Deus sermo (*Joan.*, I, 1); et : Ego et Pater unum sumus (*Joan.*, X,

A 40) : nisi quod sustinebit æquo animo filius eam præponi sibi, quæ Patri adæquatur.

CAPUT XIX.

Sed et ad originale instrumentum Moysi provocabo, unde et diversa pars suspiciones suas ingratias (10) fulcire conatur, ne scilicet non inde instrui videretur unde oportet. Itaque occasiones sibi (11) sumpsit quorundam verborum, ut hæreticis fere mos est simplicia quæque torquere. (b) Nam et ipsum principium, in quo Deus fecit cælum et terram, aliquid volunt fuisse quasi substantivum et corpulentum, quod in materiam interpretari possit. Nos autem unicuique vocabulo proprietatem suam (12) vindicamus, principium initium esse, et competisse ita poni rebus incipientibus fieri. Nihil enim, quod fieri habet, sine initio esse, quin initium sit illi ipsum dum incipit fieri. (c) Ita principium sive initium, inceptionis esse verbum, non alicujus substantiæ nomen. Jam nunc, si principalia Dei opera cælum et terra sunt, quæ ante omnia Deus fecit suorum (13) esse proprie principium, quæ priora sunt facta, merito sic præfatur Scriptura (14) : In principio fecit Deus cælum et terram (*Gen.* I, 1); quemadmodum dixisset : In finem Deus fecit cælum et terram : si post universa fecisset. Aut si principium aliqua substantia est, erit et finis aliqua materia. Plane licebit etiam substantivum aliquid principium esse alii rei, quæ ex ipso sit futura, ut argilla principium testæ, ut semen principium herbæ. Sed cum ita utrumque vocabulo principii quasi originis, non quasi ordinis nomine, adjiciamus et mentionem ipsius rei specialiter, quam volumus principium alterius rei. De cætero si sic ponamus, verbi gratia : In principio fecit figulus pelvim vel urnam; jam non materiam significabit (15) principium : non enim argillam nominavi principium, sed ordinem operis; quia figulus ante cætera primum pelvim et urnam fecit, exinde facturus et cætera; ad ordinationem operum principii vocabulum pertinebit, non ad originem substantia-

LECTIONES VARIANTES.

(1) Materialium abest in lib. Pithæi. *rig. Jun. legit* : materiam vero materialium non sic subditam ex *Hirsaug. cod. ihen. fide.*

(2) Quali Deo potuit eguisse? sui magis quam alieni *Se. l. Oberth. Alienis genus cod. Hirsaug.; unde ihen. voluit* : Suis magis quam alienigenis.

(3) *Ex Venet.*

(4) Prior item abysso *Jun.*

(5) Genita sum. Cum agnoscat. *ihen. Oberth. Semler invitus et improbens.*

(6) Sermo est, sensus Sophia *Jun.* Sensus et Sophia *lib. Pithæi.*

(7) Nato inseritur *Fran.*

(8) Factum *sem. Oberth.*

(9) Innatum est, id est Sermo Dei *sem. Oberth.*

(10) Ingratiis *Jun.*

(11) Occasiones ibi *Jun.*

(12) Proprietatem cum vindicamus *sem.*

(13) Universum *Lat. In impressa Correct. habet universorum C. Macrus. Jun.*

(14) Merito sic præfatur Scriptura alii. Esse proprie principium, quo priora sunt facta, meritoque sic præfatam Scripturam : *In principio Jun.*

(15) Significabit *edd. omnes et Jun.*

COMMENTARIUS.

(a) Non capit sine initio quicquam fuisse. Usus hujus impersonalis verbi, capit, quod græcis est ἐπιχειραίνω, apud Tertullianum in libris præcedentibus discis ubique et sæpe. Hic tantum valet, non capit quicquam fuisse, ac si dicas : Fieri non potest. RHEM.

CAP. XIX. — (b) Nam et ipsum principium, in quo Deus fecit cælum et terram. Omnes istas tricas facile expedire videtur qui verba Mosis, In principio creavit Deus cælum et terram, sic interpretatur : Quo existerunt initio cælum et terra, eo Deus illa creavit. Hoc enim voluit Moses; cæli ac terræ nominibus mundum universum significavit a Deo creatum. Deinde explicat quo

ordine et modo præcipua quæque sint creata. RIC. — Quidquid dixerint Tertullianus et ejus adnotatores, nihilominus multi inveniuntur Ecclesiæ doctores qui illud *Genes.* I, 1, *In principio*, de Verbo Dei accipiunt; sic Basilius, Ambrosius, etc. Alii alium sensum his verbis tribuunt, ut videre est apud Corn. a Lapide, vel in *Curs. compl. Script. sacræ. EDD.*

(c) Ita principium sive initium, etc. Verisimile est, ut hanc significationem principii indicaret auctor, propterea alibi ab eo verti solere, cum dictam scripturam citat, in primordio fecit Deus cælum et terram, sicuti supra, lib. de Baptismo, cap. 3, 5. PAM.

rum. Possum et aliter (1) principium interpretari, A non ab re tamen: (a) nam et in græco principii vocabulum, quod est ἀρχή, non tantum ordinativum, sed et potestativum capit principatum. (b) Unde et ἀρχοντας (c) dicunt principes et magistratus. Ergo secundum hanc quoque significationem, principium pro principatu et potestate sumitur. In principatu enim et in potestate Deus fecit cælum et terram.

CAPUT XX.

Sed ut nihil aliud significet græca vox, quam principium, et principium nihil aliud capiat, quam initium, habemus etiam illam initium agnoscere, quæ dicit: Dominus condidit me (2) initium viarum suarum in opera sua. Si enim per Sophiam Dei omnia facta sunt; et cælum ergo et terram Deus faciens in principio, id est initio, in Sophia sua fecit. Denique B si principium materiam significaret, non ita Scriptura inscripsisset (3): In principio Deus fecit, sed ex principio. Non enim in materia, sed ex materia fecisset. De Sophia autem potuit dici, in principio. In Sophia enim primo fecit, in qua cogitando et disponendo jam fecerat; quoniam etsi ex materia facturus fuisset, ante in Sophia cogitando et disponendo jam fecerat. Quoniam etsi erat initium viarum (4), quia cogitatio et dispositio prima Sophiæ sit operatio de cogitatu viam operibus instituens, hanc et inde auctoritatem Scripturæ mihi vindico, quod et Deus qui fecit, et ea quæ fecit ostendens, unde fecerit non proinde testatur. Nam cum in omni operatione tria sint principalia: qui facit, et quod sit, et ex quo fit; C tria nomina sunt edenda in legitima enarratione: persona factoris, species facti, forma materiæ. Si materia non edetur, ubi et opera et operator edentur, apparet ex nihilo eum operatum. Proinde enim ederetur ex quo, si ex aliquo fuisset operatus. Denique Evangelium ut supplementum instrumenti

veteris adhibendo (5), in quo vel eo magis debuerat ostendi Deus ex aliqua materia universa fecisse, quod illic etiam per quem omnia fecerit revelatur: (d) In principio erat sermo, in quo principio scilicet Deus fecit cælum et terram. Et sermo erat apud Deum, et Deus erat sermo. Omnia per ipsum facta sunt, et sine illo factum est nihil (Joan. I, 1). Cum igitur et hic manifestetur et factor, id est Deus: et facta, id est omnia: et per quem, id est sermo; nonne et unde omnia facta essent a Deo per sermonem, exegisset ordo profiteri, si ex aliquo facta essent? Ita quod non fuit, non potuit Scriptura profiteri, Et non profitendo satis probavit non fuisse, quia profiteretur si fuisset.

CAPUT XXI.

Ergo, inquis, si tu ideo præjudicas ex nihilo facta omnia, quia non sit manifeste relatum de materia præcedenti factum quid, vide (e) ne diversa pars ideo contendat ex materia omnia facta, quia proinde non aperte significatum sit, ex nihilo quid factum. Plane retorqueri quædam facile possunt: non statim et ex æquo admitti, ubi diversitas causæ est. Dico enim, etsi non aperte Scriptura pronuntiavit ex nihilo facta omnia, sicut nec ex materia, non tantam fuisse necessitatem aperte significandi de nihilo facta omnia, quanta esset, si ex materia facta fuissent. Quoniam quod sit ex nihilo, eo ipso dum non ostenditur ex aliquo factum, manifestatur ex nihilo factum: (f) et non periclitatur ne ex aliquo factum existimetur, quando non demonstratur ex quo sit factum. Quod autem ex aliquo sit, nisi hoc ipsum aperte declaratur ex aliquo factum, dum illud ex quo factum sit non ostenditur (6), periclitabitur primo videri ex nihilo factum, quia non editur ex quo sit factum. Dehinc, etsi ea sit conditione, ut non possit videri non ex aliquo (7), proinde periclitabitur, ex alio longe factum videri, quam ex quo factum est, dum non proponitur unde

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Possunt et aliter *Seml. Oberth.*
 (2) Initium viarum suarum abest a *Seml. Oberth. Mss. non habent, inquit Junius, et abesse potest, etc.*
 (3) Instruxisset, *Seml. Obert.*
 (4) Disponendo jam fecerat; et sic erat initium viarum, quia cogitatio et dispositio prima Sophiæ sit operatio, de cogitatu viam operibus instituens. Hanc exinde auctorita-

- tem, etc. Ita legit Junius et lectionem suam pluribus verbis defendit.
 (5) Adhibebo *Seml. Oberth.*
 (6) Non deest *Rhen. Seml. Obert.*
 (7) Videri ex aliquo *Seml. Obert. Jun. leg. ut nunc possit videri ex aliquo.*

COMMENTARIUS.

- (a) Nam et in græco principii vocabulum, quod est ἀρχή. Consentiant etiam Tertulliano in significatione ἀρχή pro principatu. Xenophon. lib. I de Imperio, Aristoteles, *Politic.* I, et Plato, de Republica. PAM.
 (b) Unde et ἀρχοντας dicunt principes et magistratus. Hoc adnotatu dignum, quod ubi græce est ἀρχοντας, eam vocem in translatione scripturarum retinere soleat auctor; sicuti supra adv. Judæos, cap. 9, et infra, lib. III, adv. Marc. Nam et ἀρχοντας (inquit, Isaiam citans, cap. I) Sodomorum appellat archontas vestros. Item lib. de Resurrectione carnis, cap. 20, alium locum Isaiæ III, sic vertit, Venturum in iudicium cum presbyteris et archontibus populi. PAM.
 (c) Archontas dicunt principes et magistr. Non potuit vir antiquitatis peritus non emittere hoc verbum de Atheniensium regimine; apud hos enim moriente Codro extincta est regum successio, resque publica commissa fuit prætoribus primum perpetuis seu ma-

- gistratibus qui archontes appellati sunt numero 15. Creati postea decennales septem, ac demum annui constituti sunt. Primus archon fuit Medon, ut narrat Pausanias in *Achaicis*, qui cum pede altero esset debilis, frater ejus Neleus principem illum creati Athenis non posse sustinuit. Quod cum ad Apollinem delatum esset, secundum Medontem pronuntiavit. LE PA.
 CAP. XX.—(d) In principio erat sermo, etc. Non solum auctori istud et B. Cypriano usitatum fuit, ut sermo Dei potius quam verbum Dei appellaretur filius. Hinc illud hujus lib. II Testimon. adversus Jud., c. 3: Quod Christus idem sit sermo Dei, ubi id probat ex variis scripturis. PAM.
 CAP. XXI.—(e) Ne diversa pars. Supra, Unde et diversa pars suspensiones suas fidei conatur. RIC.
 (f) Et non periclitatur ne ex aliquo, etc. Hanc locutionem per verbum periclitatur etiam atheni usurpat, imitatione Græcorum, qui verbo περιδουλεύω sic utuntur.

sit factum. Ita, si ex nihilo Deus cuncta fecisse non potuit etsi (1) Scriptura non adiecisset illum ex nihilo fecisse (II Mach. VII, 28); ex materia eum fecisse omni modo debuit edixisse, si et ex (2) materia fecisset, quia illud in totum habebat intelligi, etsi non significaretur: at istud in dubio, nisi significaretur.

CAPUT XXII.

Atque adeo Spiritus Sanctus hanc Scripturæ sæ rationem constituit, ut cum quid ex aliquo sit, et unde sit referat. (a) *Fructifecit* (3), inquit, *terra herbam sæni, seminantem semen secundum genus, et secundum similitudinem, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Et factum est sic. Et produxit terra herbam sæni seminantem semen secundum genus, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Et rursus: Et dixit Deus: (b) Producant aquæ repentia animarum vivarum, et volatilia volantia super terram per firmamentum cæli. Et factum est sic. Et fecit Deus cetos magnos, et omnem animam animalium repentium, quæ producerunt aquæ secundum genus ipsorum. Item post hæc: Et dixit Deus: Producat terra animam viventem secundum genus, quadrupedia et repentia, et bestias terræ, secundum genus ipsorum (Genes., cap. I, v. 11 et seqq.).* Si ergo ex jam factis rebus, alias res Deus proferens, ostendit per prophetam, et dicit quid unde protulerit (quamquam possimus unde (1) illas prolatas æstimare (5), dum ne ex nihilo; jam enim facta erant quædam, ex quibus prolatae videri possent): si tantam curam instructionis nostræ insumpsit Spiritus sanctus, ut sciremus quid unde processerit, nonne proinde nos et (c) de cælo et de terra compotes reddidisset, significando unde ea esset operatus, si de aliqua materia origo constaret illorum? ut tanto magis ex nihilo ea videretur operatus, quanto nihil ad-

huc erat factum, ex quo operatus videretur. Itaque sicut ea quæ de aliquo prolata sunt, ostendit unde prolata sint: ita quæ non ostendit unde prolata sint, ex nihilo prolata confirmat. Igitur in principio Deus fecit cælum et terram (d) Adoro Scripturæ plenitudinem, quæ (6) mihi et factorem manifestat et facta. In Evangelio vero amplius et ministrum atque (e) arbitrum rectoris invenio sermonem. An autem de aliqua subjacenti materia facta sint omnia, nusquam adhuc legi. Scriptum esse doceat Hermogenis officina. Si non est scriptum, timeat (f) vae illud, adjicientibus aut detrahentibus destinatum (Apoc. XXII, 18, 19).

CAPUT XXIII.

Sed ex sequentibus argumentatur, quia scriptum sit: *Terra autem erat invisibilis et incomposita.* (g) Nam et terræ (7) nomen redigit in materiam (8), quia terra sit quæ facta est ex illa. Et erat in hoc dirigit, quasi quæ semper retro fuerit innata et infecta. (b) Invisibilis autem et rudis, quia informem et confusam et inconditam vult fuisse materiam. Has quidem opiniones ejus singillatim (9) revincam, sed interim volo sic ei respondere. Putamus (10) bis articulis materiam demonstrari. Numquid tamen, quia erat ante omnia, et tale aliquid esse ex ea factum Scriptura significat? Atquin nihil tale significat. Fuerit licet materia, quantum sibi licet, vel potius Hermogeni: potuit et fuisse, et tamen nihil Deus ex illa fecisse, vel quia non decebat Deum aliquis eguisse, certe quia nec ostenditur quicquam ex materia fecisse. Sine causa ergo esset, inquis. Non plane adeo sine causa. Nam etsi mundus non est factus ex illa, sed hæresis facta est, et quidem hoc impudentior, quod non ex materia facta est hæresis, sed materiam ipsam potius hæresis fecit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Etsi deest *Seml. Oberth.*
 (2) Licet ex *Seml. Oberth.*
 (3) Fructificet *Seml. Oberth.*
 (4) Unde unde *lig. II ouv. Lat.*
 (5) Existimare *lig. e cod. Divion.*

- (6) Quæ omnes alii, teste *Jun.*
 (7) Et in terræ *Rhen. conjicit.*
 (8) In deest *Fran. Paris, Rig.*
 (9) Singillatim alii
 (10) Putemus conjicit *Jun.*

COMMENTARIUS.

Non periclitatur, hoc est, abest, non est periculum.

RHEN.

CAP. XXII. — (a) *Fructifecit, inquit, terra herbam, etc.* Sic iterum legimus tum hic, tum infra c. 29, ex admonitione Latini, pro eo quod Rhenanus substituerat, *fructificet*, idque eo magis, quod vox græca βλαστησάτω germinare et fructificare significet, non fructificare, quomodo etiam voces hebræa et chaldæa. Rectius autem vertit auctor *lignum fructuosum*, pro eo quod græce est κάριμον, quam latinus LXX interpretis pomife um. ΠΑΜ.

(b) *Producant aquæ repentia.* Putavit sine dubio melius reddi repentia ἐρπύδα quam reptilia, ut codex vulgatus, quamquam melius putarem reptilia. LE PR.

(c) *De cælo et de terra, etc.* Id est Spiritus sanctus qui cæli arcana nos docebat, monuisset de cælo a quo res creatæ fuissent. Idem quoque Spiritus docuisset de terra ex qua crearentur: sicque nos de cælo et de terra compotes reddidisset. LE PR.

(d) *Adoro Scripturæ plenitudinem.* Venerationem aliquam tribuisse sacro textui auctorem hunc, nullum puto fore qui neget, quædam tamen principia de

suo in explicanda Scriptura jacit a quibus cavendum.

LE PR.

(e) *Arbitrum rectoris invenio sermonem.* Scribendum, ut est in codice Divionensi, *Arbitrum factoris invenio sermonem.* RIC.

(f) *Vae illud adjicientibus, etc.* Sacræ scripturæ addere vel detrahere summa esset audacia. Verum illius interpretatio, non ex hominonum cerebro, sed ex Ecclesiæ placitis et SS. Patrum lucubrationibus tantum eruenda est. Quod adjicio, ut hæreticorum proterviæ obviis occurram, qui ex hoc loco aliquid eruere posse crederent ad fatuitatum subsidium. LE PR.

CAP. XXIII. — (g) *Nam et terræ nomen.* Propius hic Hermogenis errorem tangit, cujus originem ex eo fuisse docet, quod per terræ nomen materiam designari crederet. LE PR.

(h) *Invisibilis autem et rudis.* Dixerat modo, *incomposita*, pro eo quod est in græco ἀκκτακτιβάστος, hic rudis dicitur, ut Ovidio I *Metamorph.* — *Rudis indigestaque moles.* LE PR.

CAPUT XXIV.

Revertor nunc ad singulos articulos, per quos putavit significatam esse materiam. Et primo de nominibus expostulabo. Horum enim alterum legimus, quod est terræ; alterum non invenimus, quod est materiæ. Quæro ergo, cum materiæ nominatio non existet in Scriptura, quomodo ei etiam terræ appellatio accommodetur in alio jam genere substantiæ nota? Quo magis materiæ quoque nominatio extitisse debuerat, consecuta etiam terræ appellationem, ut scirem terram commune cum materia esse nomen, ne illud ei soli substantiæ vindicarem, cuius et proprium, in qua magis notum est (1), vel ne illud in quamenque aliam speciem, nec utique omni materiæ communicare possem, si vellem. Cum enim non exstat proprium vocabulum ejus rei cui commune vocabulum adscribitur, quanto non comparet cui adscribatur, cuiusque alii poterit adscribi. Ita Hermogenes, etsi materiam ostenderet nominatam, deberet eandem probare terram quoque cognominatam, ut ita utrumque illi vocabulum vindicaret.

CAPUT XXV.

Vult igitur duas proponi terras in ista scriptura: unam, quam in principio Deus fecit; aliam, materiam, ex qua fecit, de qua dictum sit: *Terra autem erat invisibilis et rudis*. Utique si quæram ex duabus quæ, cui nomen terræ accommodare debeat (2), dicetur, hanc quæ facta sit ex illa ex qua facta est, vocabulum derivasse, quia verisimilius sit ab origine sobolem potius, quam originem a sobole vocitari. Hoc si ita est, alia nobis obvolvitur quæstio, an competat terram hanc quam Deus fecit, ex illa ex qua fecit, cognomentum derivasse. Audio enim apud Hermogenem cæterosque *materiaris* hæreticos, terram quidem illam informem et invisibilem et rudem fuis-

A se: hanc vero nostram proinde et formam, et conspectum, et cultum, a Deo consecutam. Aliud ergo factam quam erat ea ex qua facta est. Porro aliud facta, non potuit cum ea denominatione (3) sociari, a cuius conditione desciverat. Si nomen proprium materiæ illius fuit terra, hæc quæ non est materia, aliud scilicet facta, terræ quoque non capit nomen alienum, et statu suo (4) extraneum. Sed materia facta, id est terra (5), habuit cum sua origine consortium nominis, sicut et generis. Non adeo (6). Nam et testam, licet ex argilla confectam (a), jam non argillam vocabo, sed testam: (b) et electrum, licet ex auro et argento fœderatum, (c) nec argentum tamen nec aurum appellabo, (d) sed electrum: a cuius habitu quid (7) divertit, pariter et a vocatu ejus recedit, appellationis, sicut et conditionis proprietate. Quam autem transierit de statu terræ illius, id est materiæ, ista terra, vel eo palam est, quod hæc apud Genesim testimonium boni accipit: *Et vidit Deus quia bonum*: illa autem apud Hermogenem in originem et causam malorum deputatur. Postremo, si ideo hæc terra, quia et illa, cur non et materia hæc quoque, quia illa? Imo jam et cælum et omnia, si ex materia constant, et terræ et materiæ vocari debuerunt. Satis ista de terræ nomine (in quo materia (8) intelligi voluit) quod nomen unius elementi omnes sciunt, natura primam, deinde (9) Scriptura docente, (e) nisi et (10) Sileno illi apud Midam regem adseveranti de alio orbe, credendum est, (f) auctore Theopompo. Sed et deos multos idem refert.

CAPUT XXVI.

Nobis autem unus Deus et una est terra, quam in principio Deus fecit, cuius ordinem incipiens Scriptura decurrere, primo factam eam edicit, dehinc qualitatem ipsius edisserit, sicut et cælum primo

LECTIONES VARIANTES.

(1) Notum est Oberth. *Seml. post Rhen. sane suspicantem legendum esse*: notum est.

(2) Omititur debeat, apud *Seml. et Oberth.*, qui addunt id. *Junius legit*: ex duobus, quæ cui nomen terræ accommodari debeat.

(3) Ea de nomine *Seml. Oberth.*

(4) Et status sui *Lat.*

(5) Ex terra *Seml. Oberth.*

(6) Non audio *Pamel. Parisin. Franeq.* non a Deo *Rigult. Semler. Oberth.*

(7) Quid *Par. Fran. Rig. Al Jun.* qui. *Seml.* quod.

(8) Materiam *Seml.*

(9) De hinc *Rhen. Seml.*

(10) Nisi si addit. *Rhen. Seml.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXV. — (a) *Jam non argillam vocabo, sed testam*. Etenim ignis argillæ nomen excussit. *Ric.*

(b) *Et electrum licet ex auro et argento fœderatum*. Conflati utriusque metalli confusione. *Plinius*, lib. IX, 40: *Nec habent finem vitia, juvatque ludere impendio, et luxus geminare miscendo, iterumque et ipsa adulterare adulteria naturæ; sicut argentum auro confundere, ut electra fiant; addere his æra, ut Corinthia*. Idem ait, ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocari. *Ric.*

(c) *Nec argentum tamen nec aurum appellabo, sed electrum*. Etenim fit species novi corporis, ut ait *Caius*, liv. VII de *Adquit. rer. dom.* Fit tertium quid, ex utroque confusum. Sic lib. *adversus Præxam*. *Ric.*

(d) *Sed electrum*. *Plinius*, lib. XXXIII *Hist. nat.*, 4: «Omni auro inest argentum: ubicumque quinta argenti portio est, electrum vocatur, fit et cura electrum argento addito, quod si quintam portionem excessit, incudibus non resistit.» *PAM.*

(e) *Nisi et Sileno illi apud Midam, etc.* Simile est illud supra cap. 2, lib. de *Pallio*: *Viderit si quis uspiam alius* (orbis nempe), *ad Meropas, ut Silenus penes aures Midæ blattit, aptas sane grandioribus fabulis; et quod habet Maximus Tyrius serm. 30* (si modo recte citatur a *Gyraldo de diis gentium*), *Silenum ebrium laqueis et vinculis constrictum Midæ prædixisse varia et diversa*. Unde etiam facile colligere est poetam *Virgilium Eclogæ Sileni* argumentum sumpsisse, et in proverbium quoque abiisse, *Silenis Alcibiadeis magis ridiculum, quali nomine, ob grandiores fabulas, Rhenanus alicubi Valentinianorum somnia appellat.* *PAM.*

(f) *Auctore Theopompo*. Non unus fuit *Theopompos*: alter fuit historicus, alter poeta comicus qui fabulæ enipiam nomen *Sileni* dedit. An idem fuerit poeta et historicus incertum habeo. Tota autem illa *Midæ fabula* ex *Theopompo* eruitur. Quamquam revera *Silenns a Mida captus fuit in hortis amœnis quos in Macedonia habebat.* *LE PA.*

factum professa : *In principio fecit Deus cælum*, de hinc dispositionem ejus superinducit : (a) *Et separavit inter aquam quæ erat infra firmamentum* (Gen. I, 7), et quæ super firmamentum, et vocavit *Deus firmamentum cælum*, ipsum quod in primordio fecerat. Proinde et de homine : *Et fecit Deus hominem : ad imaginem Dei fecit illum* (Ibid. 27). Dehinc qualiter fecerit reddit : *Et finxit Deus hominem de limo terræ, et adflavit in faciem ejus flatum vitæ, et factus est homo in animam vivam* (Gen. II, 7). Et utique sic decet narrationem inire, primo præfari, postea prosequi, nominare, deinde describere. Alioquin vanum, si ejus rei cujus nullam præmiserat mentionem, id est materiæ, ne ipsum quidem nomen, subito formam et habitum promulgavit (1) : ante enarrat qualis esset, quam an esset ; ostendit figuram deformati ; nomen abscondit. At quanto credibilis secundum nos ejus rei dispositionem Scriptura subjungit, cujus institutionem simulque nominationem præmisit. Quam denique integer sensus est : *In principio Deus fecit cælum et terram, terra autem erat invisibilis et rudis* (Gen. I, 4, 2), quam Deus scilicet fecit, de qua Scriptura cum maxime ediderat (2). Nam et *autem* ipsum, velut fibula conjunctivæ particulæ ad connexum narrationi oppositum est (3), *terra autem*. Hoc enim verbo revertitur ad eam de qua supra dixerat, et alligat sensum. (b) Adeo aufer hinc *autem*, et soluta compago est, ut tunc possit de alia terra dictum videri, *Terra erat invisibilis et rudis*.

CAPUT XXVII.

(c) Sed tu supercilia (4) capitis, nutu (5) digiti accommodato, altius tollens, et quasi retrojactans : *Erat*, inquis (6), quasi semper fuerit, scilicet innata et infecta, et idcirco materia credenda. At ego sine ullo lenocinio pronuntiationis simpliciter respondebo, de omni re posse dici *erat*, etiam de ea quæ facta, quæ nata sit, quæ aliquando non fuerit, et quæ materia non sit. Omne enim quod habet esse, unde habeat (7), sive per initium, sive sine initio (8),

LECTIONES VARIANTES.

(1) Habitum promulgavit ante : enarrat qualia esset, antequam an esset, ostendit : figuram deformat, nomen abscondit : *Jun. ita legend. censet.*

(2) Edixerat *Semler, Oberth.*

(3) Adpositum *Seml. Oberth.*

(4) Supercilio *Seml. Oberth.* Supercilio et capitis nutu digitis accommodato *Jun.*

(5) Et nutu *Seml. Oberth. Pamel.*

(6) Inquit *Jun.*

(7) Habet *Seml.* Habeat *Fran.*

A hoc ipso quod est, etiam *erat* dicitur. Cui competit prima verbi positio in definitionem, ejusdem etiam declinatio verbi decurret in relationem. *Est*, definitionis caput ; *erat*, relationi facit (9). Hæ sunt argutiae et subtilitates hæreticorum, simplicitatem communium verborum torquentes in quæstionem (10). Magna scilicet quæstio est, si erat terra, quæ facta est. Sane discutiendum an ei competat invisibilem et rudem fuisse quæ facta est, an ei ex qua facta est, ut ejusdem sit *erat*, cujus et quod *erat* (11).

CAPUT XXVIII.

Atquin non tantum probabimus istum habitum huic terræ competisse, sed et illi alii non competisse. Nam si nuda materia (12) Deo subjaceret, nullo scilicet elemento obstruente, si quidem nondum quicquam erat præter ipsam et Deum ; utique invisibilis esse non poterat. Quia etsi tenebras volet in substantia fuisse materiæ (cui articulo respondere debebimus suo ordine), etiam homini tenebræ visibiles sunt. Hoc enim ipsum quod sunt tenebræ, videtur, nedum Deo. Et utique si invisibilis esset, nullo modo cognosceretur qualitas ejus. Unde ergo compertus est Hermogenes informem et confusam et inconditam (13) illam fuisse, quæ ut invisibilis latebat : (d) aut si hoc a Deo revelatum est, probare debet. Sic et an rudis dici potuerit, exoptulo. Certe enim rude illud est quod imperfectum est. Certe imperfectum non potest esse, nisi quod factum est. Quod enim minus factum est, imperfectum est. Certe, inquis. Ergo materia quæ facta non erat in totum imperfecta esse non potuit. Quæ imperfecta non fuit, etiam rudis non fuit. Initium non habens quia facta non fuit, carnit et rudimento. Initii enim accidens est rudimentum. Terra vero quæ facta est, meruit et rudis dici. Statim enim ut facta est, habuit imperfectæ locum, ante perfectionem.

CAPUT XXIX.

Si quidem omnia opera sua Deus ordine consummavit, incultis (14) primo elementis (e), depalans

(8) Sine *abest Seml.*

(9) Relationis *Jun.*

(10) In quæstionem magnam *Seml.*

(11) *Ita omnes. Suspiciatur Hallensis legendum* cujus ex quo *erat.*

(12) Si nuda sit materia, Deo *Seml. Oberth.* Si nuda sic *Jun.*

(13) Inquietam *Seml. Obert.* Incultam *susp. Jun.*

(14) Incultum *scil. mundum Jun. minus bene.*

COMMENTARIUS.

CAP. XXVI. — (a) *Et separavit inter aquam, quæ erat infra firmamentum.* *Infra* omnino hic accipit auctor, *pro subter*, aut *sub*, neque enim aliter accipi potest ; quod græce est, *ἢ ὑπὸ κατὰ τοῦ στερωµένου*, maxime cum illud *Hebr. II*, transferatur : *sub pedibus ejus*, sicut hic ab aliis interpretibus, *sub firmamento*. PAM.

(b) *Adeo aufer hinc autem, etc.* Palchra interpretatio, quid particula *autem* in Scripturis sacris addita significet. Adnotatur autem a Rhenano similis locus, ex lib. *de Resurrect. carnis*, infra, cap. 40 : *Ita vocabulum, homo, consertarum substantiarum duarum quodammodo fibula est.* PAM.

CAP. XXVII. — (c) *Sed tu supercilia capitis nutu digiti*

accommodato. In editionibus Rhenani et codice Divoniensi legitur : *Sed tu supercilio capitis et nutu digiti accommodato, etc.* RIC.

CAP. XXVIII. — (d) *Aut si hoc a Deo revelatum est.* Locus adnotandus adversus hæreticos, quos spirituales quidam nuncupant, aut exstaticos, qui etiam, Scriptura contempta, solis revelationibus nitendum docent : in quo non credendum illis docet hic auctor, nisi probent id a Deo revelatum. PAM.

(e) *Depalans quodammodo mundum.* *Depalans*, hoc est, *manifestans, palam ostendens.* *Adversus Marcionem*, lib. V, Apostolum vocat depalantem disciplinæ divinæ, id est enarratorem, promulgatorem-

quodammodo mundum; (a) dehinc exornatis velut A dedicans. Nam et lumen non statim splendore solis implevit, et tenebras non statim solatio lunæ temperavit, et cælum non statim sideribus stellisque signavit, et maria (1) non statim belluis frequentavit, et ipsam terram non statim varia fecunditate dotavit: sed primo esse ei contulit; dehinc non in vacuum esse supplevit. Sic enim et Isaias; *Non in vacuum, ait, fecit illam, (b) sed inhabitari* (Is. XLV, 18). Postea ergo quam facta est, futura etiam perfecta, interim erat invisibilis et rudis. Rudis quidem, hoc quoque ipso quod invisibilis, ut nec visui perfecta, simul et ut de reliquo nondum instructa. Invisibilis vero, ut adhuc aquis, tamquam munimento (2) genitalis humoris, obducta: qua forma, etiam adfinis ejus caro nostra producit. Nam et B David ita canit: *Domini est terra et plenitudo ejus, orbis terræ (c), et omnes qui habitant in illa. Ipse super maria fundavit eam, et super flumina præparavit eam* (Ps. XXIII, 1, 2). Segregatis enim aquis in cavationem (3) sinuum, (d) emicantior facta est arida, quæ antehac aquis tegebatur. Exinde itaque et visibilis efficitur, dicente Deo: *Congregetur aqua in congregationem (4) unam, et videatur arida. Videatur inquit, non, fiat. Jam enim facta erat, (e) sed invisibilis usque tunc videri sustinebat. Arida autem, quod erat futura ex divortio (5) humoris, tamen terra. Et vocavit Deus aridam terram, non materiam. Sic et perfectionem postea consecuta, desinit rudis haberi, cum pronuntiat Deus: (6) *Fructuet terra herbam sæni seminantem semen secundum genus, et secundum similitudinem, et lignum fructuosum faciens fructum, cujus semen in ipso in similitudinem. Item: Producat terra animam vivam secundum genus, et quadrupedia, et reptantia, et bestias terræ secundum genus.* Implevit igitur ordinem suum Scriptura divina. Quam enim*

prædixit invisibilem et rudem, ei et visionem reddidit et perfectionem. Non alia autem materia erat invisibilis et rudis. Ergo (7) materia erit postea visibilis et perfecta. Volo itaque videre materiam; visibilis enim facta est. Volo et perfectam eam recognoscere, ut ex illa etiam sæni herbam, et ex illa decerpam lignum fructuosum (8); et ex illa animalia usui meo famulentur. Sed materia quidem nusquam: terra vero, hæc (9), id est coram. Hanc video, hæc perfruo, ex quo invisibilis et rudis esse desiit, de qua manifestissime Isaias: *Hæc dicit Dominus qui fecit cælum* (Is. XLV, 18). Iste Deus qui demonstravit terram, et fecit illam. Certe eandem demonstravit. quam et fecit. Quomodo demonstravit? Utique dicendo: *Videatur arida. Quare videri jubet, nisi quia retro non videbatur? ut si quoque eam non in vacuum fecisset faciendo visibilem, et ita habitem* (10). Et sic per omnia probatur nobis hanc quam incolimus, eandem et factam esse a Deo et ostensam, nec aliam fuisse rudem et invisibilem, quam quæ et facta et ostensa est; atque ita, *terra autem erat invisibilis et rudis, ad eam pertinet quam Deus cum cælo separavit.*

CAPUT XXX.

Sic et sequentia conjecturam Hermogenis instruere videbuntur: *Et tenebræ super abyssum, et spiritus Dei super aquas ferebatur* (Gen. I, 2); quasi et hæc confusæ substantiæ, massalis illius molis argumenta portendant. Atquin singillatim definiens tenebras, abyssum, spiritum Dei, aquas, nihil confusum, nec in confusione incertum æstimari facit tam divisa (11) relatio certorum et distinctorum elementorum. Hoc quidem amplius, cum situs proprios eis adscribit, tenebras super abyssum, spiritum super aquas, negavit confusionem substantiarum, quarum demonstrando dispositionem, demonstravit etiam distinctionem. Vanissimum (12) denique (f), ut materia quæ informis

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Materiam *Rhen. male edidit.*
- (2) Monumento *Rhen.*
- (3) Cavationem sinum *Rhen.*
- (4) In congregatione *Rhen.*
- (5) *Jun. legit: ex divortio.*
- (6) Fructificet *Paris.*
- (7) *Vet. cod. Wovæ. inserit nec.*
- (8) *Rhen. Seml. lignum fructum, et ex illa. Rhen. confici-*

ebat ligni fructum: at Fran. et Paris. legit lignum fructuosum faciens fructum; Rig. vero lignum fructuosum et ex alia.

- (9) Hic *Fran. Paris. famel.*
- (10) Et habitabilem *Latin.*
- (11) Diversa *Jun. ex cod. Vatic.*
- (12) Vanitimum *Rhen. Jun. Seml. qui quid græcum latere suspicatur.*

COMMENTARIUS.

que. Nam depalare Tertulliano est propalare. RHEN. D CAP. XXIX. — (a) *Dehinc exornatis velut dedicans.* Sic in lib. *de Carnis resurr.*: « De materia potius subjacent, quit, volunt ab illo universitatem dedicatam; » et in *de Carne Christi. Iterum de Carnis resurr.* et lib. I *adv. Marcionem.* ПАМ.

(b) *Sed inhabitari.* Ad verbum vertit illud Isaiæ XLV, *ὅτι ἡ γὰρ οὐρανὸς ἵσθηται* pro ut inhabitaretur. ПАМ.

(c) *Orbis terræ et omnes qui habitant in ea.* Veterem Psalmorum editionem veram esse, quam edidit Faber in Psalterio quintuplici, vel hinc patet, eamque ad verbum ex græca LXX ubi legitur *ἐν ἀδῆς*, et mox utrobique *αὐτῶν* pro eo quod B. Hieronymus, in utraque edit. ex hebræa et chaldæica, in eo, et mox bis in *non.* Sive autem legatur cum Tertulliano, *orbis terræ*, sive cum aliis, *orbis terrarum*, perinde est, nam unica vox græca *οἰκουμένη* ad utramque est indifferens. ПАМ.

(d) *Emicantior facta est arida.* Sic libro de Anima, *ut probabiles cuique emicarent.* Ovidius,

Emicuit summaque locum sibi legit in arce. RIC.

(e) *Sed invisibilis usque tunc videri sustinebat.* Hoc est, expectabat. RIC.

CAP. XXX. — (f) *Vanissimum denique, etc.* Vatic. Mss. cod. et Editio legunt, *vanitimum*, sed quia nusquam eam vocem reperi, placet vulgata lectio. Quas autem mox vocat *species*, paulo post *formas* dicit, quare non arridet Vatic. cod. varia lectio, *formam*, et legendum cum Latino interrogative, *Si non habebat, agnoscitur.* ПАМ. — Hallensis editor, sub Rhenani lectione quam ipse Juniusque tument, latere quid græcum suspicatur: index latinæ Tertullianæ ad hanc vocem eam esse antiquam monet, a vano dictam, ac designare quod magno opere ad vanitatem idolorum debet referri. EDD.

inducitur, de tot formarum vocabulis informis ad-
veretur, non edito quid sit illud corpus confusionis,
quod unicum utique credendum est, si informe est:
uniforme etenim quod informe est. Informe autem,
quod ex varietate confusum est, unam habeat ne-
cesse est speciem; quod non habet (1) speciem, dum
ex multis unam habet speciem. Cæterum, aut habe-
bat in se species istas materia, de quarum vocabulis
intelligenda esset (2), tenebras dico, et abyssum, et
spiritum, et aquas, aut non habebat. Si enim (3) ha-
bebat, quomodo inducitur non habens formas? Si
non habebat quomodo agnoscitur (4).

CAPUT XXXI.

Sed et illud utique captabitur: de cælo solo et
de terra ista Scripturam (5) significasse, quod eam
in principio Deus fecerit, de speciebus autem supra-
dictis nihil tale: et ideo eas quæ factæ non signifi-
centur, ad infectam materiam pertinere. Responde-
bimus huic quoque scrupulo. Scriptura divina satis
dissereret (6), si summas ipsas rerum a Deo factas
commendasset cælum et terram, habentes utique
suggestus suos proprios, qui in ipsis summis intel-
ligi possent. Suggestus autem cæli et terræ primo
tunc fuerint tenebræ, et abyssus, et spiritus, et
aquæ. Nam terræ quidem suberat abyssus et tene-
bræ. Si enim abyssus infra terram, tenebræ autem
super abyssum, sine dubio et tenebræ et abyssus in-
fra terram. Cælo vero spiritus et aquæ subjacebant:
nam si aquæ super terram, quæ eam texerant, spi-
ritus autem super aquas, pariter et spiritus et aquæ
super terram. Quæ vero super terram, ea utique in-
fra cælum. Et sicut terra abysso et tenebris, ita et
cælum spiritui et aquis incubabat, et complecteban-
tur (7). Et ita novum non est, ut id solum quod con-
tinet nominetur, qua summale: in isto autem intel-

ligatur et quod continetur, qua portionale. Ecce, si
dicam, Civitas extruxit theatrum et circum: scena
autem erat talis et talis, (a) et statuæ super Euri-
pum (b), et obeliscus super omnia (c) ferebatur: quia
non et has species edixerim factas a civitate, non
erunt ab ea cum circo et teatro? an ideo non adje-
ctas has quoque species, quia inerant eis quæ facta
prædixeram, et inesse quibus inerant, intelligi po-
terant? Sed vacet hoc exemplum, ut humanum:
aliud de auctoritate Scripturæ ipsius arripiam. *Fecit*,
inquit, *Deus hominem de terra, et adflavit in faciem ejus*
flatum vitæ, et factus est homo in animam vivam. Faciem
quidem ejus hic nominat, sed nec ipsam factam a
Deo dixit: *costam* vero (8) et *ossa*, et *carnem*, et *ocu-
los*, et *sudorem*, et *sanguinem* (*Gen. II, 21, 25; III, 5,*
29; IV, 10) postea loquitur, quæ nec tunc facta a
Deo significavit. Quid respondebit Hermogenes?
Numquid et membra hominis ad materiam pertinebunt,
quia non nominatim facta referuntur? An et hæc in
hominis factitatione (d) censentur? Proinde membra
erunt (9) cæli et terræ abyssus et tenebræ, spiritus
et aquæ. In corporibus enim membra sunt facta: in
corporibus et membra sunt nominata. Nullum elemen-
tum non membrum est ejus elementi quo continetur:
omnia autem elementa cælo aut terra continentur.

CAPUT XXXII.

Hæc responderim pro scriptura præsentī, quatenus
hic solorum corporum factitationem commendare (10)
videatur cæli et terræ. Scivit (11) esse qui ultra in cor-
poribus et membra cognoscerent, et ideo compendio
usa est. Providit tamen et hebetes et insidiosos, qui
dissimulato tacito intellectu, ipsis quoque membris
verbum factitationis significatorium (12) exigent.
Itaque et propter istos singulas species factas docet
aliis in locis (13). Habes Sophiam, *Prior autem abysso*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Habet Jun.
(2) Intelligendas esse tenebras dico Rhen. Seml.; Rig.
melius ex cod. Wouu.
(3) Si autem Jun.
(4) Agnoscitur Rhen. Seml. pamel.
(5) Ita Rhen. Seml. Oberth. Scripturarum Rigalt.
Venet.
(6) Rhen. conjiciebat legend. esse: disserit, et mox:
commendans et cælum. Melius alii ad Jun. si summas.
(7) Contempta dantur alii, teste Junio, e cod. Vat.

- (8) Rhen. cui tam vero; conjiciebat enim vero et ossa.
Sed Paris. eadem vero; et Fran. Rig. Jun. Pamel. costam
vero.
(9) Erant alii.
(10) Rhen. suspicabatur commentari; commendare legunt
Fran. Paris. Rig. commentari Seml.
(11) Scit Fran. Pamel. scivit Rig. Lat. Scit Seml. Oberth.
(12) Significatorium Seml. oberth.
(13) Aliis in locis habere Sophiam Seml. Oberth. absque
D ullo sensu legit: aliis in locis. Habere Sophiam.

COMMENTARIUS.

CAP. XXXI.—(a) *Et statuæ super Euripum.* Euripus,
fretum quod est ad Chalcidem, nomen dedit ob simili-
tudinem fossæ erant quibus ludi circumdabantur sep-
torum loco. Factum deinde est, ut pro qualibet fossa
aut canali cœperit Euripus usurpari. Plinius nepos in
epist. ad Caninium Rufum: *Quid Euripus viridis et*
gemmeus? Vitruvius lib. VII: Pinguntur enim portus
promontoria, littora, flumina, fontes, euripi, sana,
luci, montes, pecora, pastores. RUEN.

(b) *Super Euripum.* Euripus in ludis Circensibus
stagnum erat aut fretum. Hesychius enim auctor est
his verbis aquarum esse receptaculum: *Εὐρίτου* vo-
cat *ὄρεος ὑδάτων* Cassiodorus lib. III, Epist. 54:
Euripus maris vitrei reddit imaginem, unde illud: Del-
phini æquoris aquas interfluunt. Nova littora, et ficta
flumina Euripi dicuntur Manilio lib. IV *Astronom.*
vide Suetonium in Julio, cap. 59. LE PR.

(c) *Et obeliscus super omnia.* In circo fuisse co-
lumnæ illam quæ obeliscus dicitur nemo dubitat.
Augustus obeliscum erexit in circo a Semmeserte
rege excisum, 125 ped. altum et dodrante, præter
basim illius lapidis. Alter fuit in campo Martio, no-
vem pedibus minor a Sesostride exculptus. Insignis
hodie est obeliscus ille vaticanus Romæ, ex lapide
ophite, ejus altitudo est pedum 170, præter basim
quæ pedes continet 57. Is opera Domitii Fontanæ
Comensis e sinistro Vaticani templi latere in mediam
plateam translatus est an. 1586. Porro lib. de *Spec-*
tac. cap. VIII, *Obelisci enormitas* dicitur. De hoc
Plin. lib. XXXVI, c. 9. LE PR.

(d) *In hominis factitatione.* Factitationis vocabu-
lum a verbo frequentativo deductum neminem mo-
veat. Nam et in præced. lib. non solum in hoc
opere factitationem pro creatione sive conditione

genita sum, dicentem : ut credas abyssum quoque A
 genitam, id est factam, quia et filios facimus, licet
 generemus. Nihil interest facta an nata sit abyssus,
 dum initium detur illi, quod non daretur si materiæ
 subjecta esset (1). De tenebris vero ipse Dominus per
 Isaiam : *Ego qui struxi lucem et feci tenebras* (Is.
 XLV, 7). De spiritu æque Amos : *Qui solidat toni-*
trum et condit spiritum, et annuntiat in homines Chri-
stum suum (Amos, IV, 15) : eum spiritum conditum
 ostendens, qui in terras conditas deputabatur, qui
 super aquas ferebatur, librator, et adlator, et anima-
 tor universitatis : non, ut quidam putant, ipsum
 Deum significari spiritum, quia Deus spiritus. (a) Ne-
 que enim aquæ Dominum sustinere sufficerent ; sed
 eum spiritum dicit de quo etiam venti constiterunt,
 ut ait per Isaiam : *Quia spiritus a me exivit et flatum*
omnem ego feci (Is. LVII, 26). Item de aquis eadem
 Sophia : *Et cum firmos ponebat fontes* (2) *ejus quæ*
sub cælo est, ego eram modulans cum ipso (Prov. VIII,
 28, 29). Cum ergo et eas species probamus a Deo
 factas, etsi in Genesi tantummodo nominantur sine
 lactationis mentione, respondebitur fortasse ex di-
 verso : Plane factas eas, sed ex materia : ut stylus
 quidem Moysi, *Et tenebræ super abyssum, et spiritus*
Dei super aquas ferebatur, materiam sonet : cæteræ
 vero Scripturæ, quæ ex materia factæ sint (3) species,
 in disperso demonstrent. Ergo sicut terra de terra, ita
 et abyssus ex abisso, et tenebræ ex tenebris, et spiri-
 tus et aquæ ex spiritu et aquis (4) constiterunt. Et
 sicut supra diximus, non potuit informis fuisse mate-
 ria, si species habebat, ut et aliæ ex ea sint confec-
 tæ ; nisi quod non aliæ, sed ipsæ ex semetipsis : si-
 quidem non capit diversas fuisse quæ iisdem nomi-
 nibus eduntur, quo jam operatio divina otiosa videri
 possit, si quæ (5) erant fecit : cum generosior es-

set (6), quæ non erant facta, si fierent. Igitur ut con-
 cludam, aut materiam tunc significavit Moyses (7)
 cum scribit : *Et tenebræ super abyssum, et spiritus Dei*
super aquas ferebatur : aut cum hæc species alibi po-
 stea demonstrantur factæ a Deo, debuerunt æque de-
 monstrari ex materia, quam Moyses præmiserat, fa-
 ctæ : aut si species istas, et non materiam si-
 significavit Moyses, ubi materia demonstrata sit
 quæro.

CAPUT XXXIII.

Sed dum illam Hermogenes inter colores suos in-
 venit (inter Scripturas enim Dei invenire non po-
 tuit (8)), satis est quod omnia et facta a Deo constat,
 et ex materia non constat : quæ etiam si fuisset, ip-
 sam quoque a Deo factam credidissemus, quia nihil
 innatum præter Deum præscribentes, obtineremus.
 In hunc usque articulum locus est retractatus, donec ad
 Scripturas provocata deficiat exhibitio materiæ. Expedi-
 ta summa est : nihil invenio factum nihil ex nihilo, quia
 quod factum invenio, non fuisse cognosco. Etiam si quid
 ex aliquo factum est, ex facto habet censum, ut ex
 terra herba, et fructus, et pecudes, et figuratio hominis
 ipsius, ut ex aquis natatiles et volatiles animæ. Hujus-
 modi origines rerum ex his prolatarum, potero
 materias appellare ; sed factas a Deo et ipsas.

CAPUT XXXIV.

Cæterum, omne ex nihilo constituisse, illa postremo
 divina (9) dispositio suadebit, quæ omnia in nihilum
 redactura est. Si quidem et *cælum convolvetur ut li-*
ber (Is. XXXIV, 4), imo *nusquam fiet cum ipsa*
terra, cum qua primordio factum est (Matth. XXIV,
 21, 35). *Cælum et terra præteribunt*, inquit. (b) *Cælum*
primum, et terra prima abierunt, et locus non est inven-
tus illis (Apocal. XXI, 1), quia scilicet quod et finit,
 locum amittit. Sic et David, *Opera manuum tuarum*

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Si materiæ subjiatur, esset de tenebris *Seml.* qui
 proponit legere : subjiatur esse.
 (2) *Rhenanus* legi volebat : fontes aqua reum quæ sub.
Pamel. Fran. fontes quæ sub cælo est : *alii, teste Junio*, qui
 sub cælo.
 (3) *Sunt Rhen. Seml.*
 (4) *Ex aquis Seml. Oberth.*
 (5) Si qua lerant *Seml. ex Rhen. cujus conjecturam* : Si

quæ erant *repperunt omnes.*

(6) Generosiora essent *scrib. Fran. Paris. post Rhen.*
conjecturam.

(7) Moyses scribit. *Rhen. Seml.* dum scribit *Paris.*

(8) Non potuerit. *Rhen. Pamel. Seml.* Non potuerat
Paris. non potuerit satis *Fran.*

(9) Divina abest *Venet.*

COMMENTARIUS.

accipit. Adversum valet, ergo et factum, inquit,
 intelligebat, et factitorem facti esse quemcumque.

RHEN.

CAP. XXXII. — (a) *Neque enim aquæ Dominum susti-*
nere sufficerent. Probat hoc loco sententiam existiman-
 tium Dei spiritu ipsum Dominum significari. Quasi vero,
 inquit, Dei spiritum super aquas ferri convenit, ob flu-
 xam et instabilem aquarum naturam : nec potuerit Deus
 aquas ipsius ligere, ut starent ; quod præstitit Israeli
 transducendo, aut solidare, ut calcarentur, quod fidei
 discipulorum erudiendæ confecit. Et tamen vulgaræ
 illi sententiæ favet impensus, lib. de *Baptismo*, cum
 ait : *Solus liquor, semper materia perfecta, lata, sim-*
plex, de suo pura dignum vectaculum Deo subjiabat.
 Sic autem solet *Septimius* : arripit omnem Scripturam
 ædificationi habilem, tamquam divinitus inspiratam.
 Adeoque hunc colorem dicit lib. de *Cultu fœminar.*
 primo, ubi excusat citatum abs se librum *Enoch.* et
 libro de *Spectaculis*, late semper Scripturam divinam
 dividi ait, ubicumque secundum præsentis rei sen-

sum etiam disciplina munitur. Cæterum, verissima
 omnium interpretatio videatur, his verbis, *Spiritus*
Dei ferebatur super aquas, significari, aquis tum pri-
 mum creatis adfuisse vim quamdam vitalem, non
 fuisse simpliciter aquam, sed aquam vivam ; quæ non
 torpesceret iners stupore pigro : sed quæ perenni
 spiritu vegetata semper trepidaret ne quando quie-
 scere diceretur. Hoc certe innuit *Noster* pagina libri
 de *Baptismo* supra citata. *Chrysostomus* autem aper-
 tissime *Homil.* in Genes. CXI *Τὶ βούλεται τοῦτο τὸ ἐ-*
ρημίον, Πνεῦμα, ῥησὶ, θεοῦ ἐπεπίρροτο ἐπάνω τοῦ ὕδατος;
Ἐμοὶ δοκεῖ τοῦτο σημαίνειν, ὅτι ἐέργεια τις ζωτικὴ προσὶν
τοῖς ὕδασι, καὶ οὐκ ἦν ἄλλως ὕδαρ ἰσότης καὶ ἀκίνητος, ἀλλὰ
κινούμενη, καὶ ζωτικὴν τινα ὕδατιν ἔχον. *Rtg.*

CAP. XXXIV. — (b) *Cælum primum et terra prima*
abierunt. Transtulit hoc latine magis quam ad verbum,
 quia Apoc. XXI, legitur *παρήθη*, id est, abiit, deinde
 legit, *et locum non est inventus illis*, pro eo quod
 græce et latine : *Et mare jam non est.* *RHEN.*

cœli et ipsi peribunt (Ps. CI, 26, 27). Nam etsi mutabit (1) illos velut opertorium, et mutabuntur; sed mutari, perire est pristino statui, quem (2) dum mutantur, amittunt. (a) Et stellæ quidem de cœlo ruent, sicut (b) fici arbor, cum valido commota vento, acerba sua amittit (Apoc. VI, 15). Montes vero tamquam cera liquescent a conspectu Domini (Ps. XCVII, 5): cum surrexerit scilicet confringere terram (Is. II, 19). Sed et paludes, inquit, arefaciam; et quærent aquam, nec invenient (Is. XCI, 17; XCII, 15): etiam mare hæctenus (3) (c). Quæ omnia etsi alter putaverit spiritualiter interpretanda, non tamen poterit auferre veritatem ita futurorum, quomodo scripta sunt. Si quæ enim figuræ sunt, ex rebus consistentibus fiant necesse est, non ex vacantibus: quia nihil potest alii similitudinem de suo præstare (4), nisi sit ipsum quod tali similitudine præstet. Revertor igitur ad causam, definientem omnia ex nihilo edita, in nihilum perventura. Ex æterno enim, id est ex materia, nihil Deus interibile fecisset, nec ex majoribus minora condidisset, cui magis congruat ex minoribus majora producere, id est ex interibili æternum, quod et carni nostræ pollicetur, cujus virtutis et potestatis suæ (5) hunc jam arrhabonem voluit in nobis collocasse, ut credamus etiam illum universitatem ex nihilo velut emortuam, quæ scilicet non erat (6), in hoc ut esset, suscitasse.

CAPUT XXXV.

De cætero vero statu materiæ, etsi non est retractandum, prius enim erat ut eam esse constaret, tamen ac si constiterit, persequendus est ordo: quo magis eam non esse constet, cujus nec reliquis status consistat, simul ut contrarietates suas agnoscat Hermogenes. Prima, inquit, facie videtur nobis incorporalis esse materia: exquisita autem ratione recta, invenitur neque corporalis, neque incorporalis. Quæ est ista ratio recta, quæ nihil recti renuntiat, id est nihil certi? Nisi fallor enim, omnis res aut

(1) Et sic mutabit. Jun.

(2) Quæ dum Seml. Oberth.

(3) Mare Oceanus Fran. Pamel. Paris. Post vero Rhennam. Niquit. servat hæctenus: ita omnes deinceps.

(4) Nihil potest ad similitudinem de suo præstare Rhen. Seml. Oberth.

(5) Virtutes et potestates suas Rhen. Pamel. Oberth. Virtute et potestate sua Jun.

(a) Et stellæ quidem de cœlo ruent, sicut fici arbor. Verba hæc ex Apocalypsi desumpta sunt, ubi sic legitur: καὶ οἱ ἀστέρες τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσαν εἰς τὴν γῆν, ὡς συκὴ βάλλει τοὺς δαίνουσις αὐτῆς ὑπὸ μεγάλου ἀνέμου στρομένη, hæc est, et stellæ de cœlo ceciderunt, sicut ficus abjicit grossos suos cum a magno vento movetur. Porro δαίνουσις græcis sunt quos Latini grossos vocant, hoc est fici nondum matura. Tertullianus pro grossis vertit, acerba sua: editio Vulgata habet grossos suos, est autem eadem propemodum interpretatio, quod vertit Tertullianus. Nam nihil aliud est δαίνουσις sive grossus, quam ficus dura adhuc atque acerba. Theodorus Gaza in opere de plantis δαίνουσις vocat caprificum. RHEN.

(b) Fici arbor acerba sua amittit. Grossos suos. Ric.

(c) Et jam mare hæctenus. Hoc est, Non erit amplius,

corporalis aut incorporalis (7) sit necesse est (ut concedam interiam esse aliquid incorporale de substantiis duntaxat, cum ipsa substantia corpus sit rei cujusque) certe post corporale et incorporale nihil tertium. Age nunc sit et tertium, quod illa recta ratio Hermogeniana compererit, quæ neque corporalem neque incorporalem materiam facit: ubi est? quale est? quid vocatur? quid describitur? quid intelligitur? Tantum hoc ratio renuntiavit, nec corporalem materiam nec incorporalem.

CAPUT XXXVI.

Sed ecce contrarium subjicit, aut alia fortasse ratio ei occurrit, ex parte corporalem renuntians materiam, et ex parte incorporalem. Jam ergo ne neutrum sit, utrumque materia censenda est? Erit enim corporalis et incorporalis adversus renuntiationem rectæ rationis (8) illius, plane rationem non reddentis sententiæ suæ, sicut nec alia reddit. Corporale enim materiæ vult esse, de quo corpora edantur: incorporale vero, inconditum motum ejus. Si enim, ait, corpus tantummodo esset, nihil ei incorporale apparet, id est motus. Si vero in totum incorporalis fuisset, nullum corpus ex ea fieret. (d) Quanto hæc rectior ratio! nisi quod si tam rectas lineas ducis, Hermogenes, quam ratio ista (9), pictor te bardior non est. Quis enim tibi concedit motum in secundam partem substantiæ deputare? cum substantiva res non sit, quia nec corporalis; sed accidens si forte, substantiæ et corporis, ut actus, et pulsus, ut casus, ita et motus. Nam sive a semetipso quid movetur, actus ejus est motus, certe pars substantiæ non est sicut tu motum substantiam facis materiæ incorporalem. Omnia denique moventur, aut a semetipsis, ut animalia; aut ab aliis, (e) ut inanimalia (10): tamen nec hominem, nec lapidem et corporalem et incorporalem dicemus, quia et corpus habeat et motum, sed unam omnibus formam solius corporalitatis, quæ substantiæ res est: si qua incorporalia (11) eis ad-

LECTIONES VARIANTES.

(6) Erit Rhen. Seml.

(7) Duo verba ultima desunt Rhen. et sequacibus ejus.

(8) Pamel. Fran. Paris. Rigalt. sic loquitur; alii male, reciprocationis, reparationis.

(9) Rationi satis Rhen. Seml. et Oberth. vel mendorum sequax; alii ratiocinariæ Jun. Ratio ista est alii.

(10) Inanimata Pamel. e cod. Ratic.

(11) Incorporata Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

Sic supra, de cœlo, Nusquam fiet. Sic lib. de Pallio, Hæctenus Sodoma. Ric. — Etiam mare hæctenus. Alii pro hæctenus habent Oceanus, sensus tunc esset, etiam Oceanus iis deerit, sed non insolens ea vox est hæctenus Tertulliano, qua utitur pro, jam non est, aut erit. LE PR.

CAP. XXXVI. — (d) Quanto hæc rectior ratio? nisi quod si tam rectas lineas ducis, Hermogenes. Ubi est annotanda proverbialis formula, a pictorum arte, qualis erat Hermogenes mutuata, rectas lineas ducere, qualis est etiam illa, ultra lineam. PAM.

(e) Ut inanimalia. Vatic. cod. Mss. inanimata, sed illud nolui immutare, quod eadem reperiantur infra cap. XCIV, et ejusmodi obsoletis vocibus uti soleat auctor, qualis est etiam illa, corporalitatis, et incorpora. PAM.

sunt, aut actus, aut passiones, aut officia, (a) aut libidines eorum, non portiones deputamus. Quo ergo facit, portionem materiæ in motum disponere, qui non ad substantiam pertinet, sed ad substantiæ habitum? Quid enim si immobilem placuisset tibi inducere materiam, numquid immobilitas secunda pars formæ videretur? Sic itaque nec motus : (b) sed de motu et alibi licebit (1).

CAPUT XXXVII.

Nunc enim video te ad aliam (2) rursus rationem reverti, quæ tibi nihil certi renuntiare consuevit. Nam sicut (3) nec corporalem nec incorporalem inferes (4) materiam, ita nec bonam nec malam allegas (5) : et proinde superargumentans (6) : « Si enim, inquis, esset bona quæ semper hoc fuerat, non desideraret compositionem Dei : si esset natura mala, non accepisset translationem in melius : nec quicquam compositionis suæ applicuisset illi Deus tali natura : in vacuum (7) enim laborasset. » Verba hæc tua sunt : quorum te et alibi meminisse oportuerat, ne quid his contrarium inferres. Sed quoniam de mali et boni ambiguitate super materiam in præteritis aliquid tractavimus (8), nunc ad præsentem et solam propositionem et argumentationem tuam respondebo. Nec dicam, et hic te certum aliquid debuisse pronuntiasse aut bonam, aut malam (9), aut tertium aliquid : sed de his (10) quod tibi libuit pronuntiasse, custodisse. Rescindis enim quod pronuntiasti nec bonam nec malam : quia cum dicis : *Si esset bona, non desideraret componi a Deo,* C malam portendis : et cum apponis : *Si esset mala natura, non admitteret in melius translationem,* bonam subostendis (11) : atque ita et boni et mali affinem constituisti (12), quam nec bonam nec malam pronuntiasti. Ut autem (13) argumentationem, qua putasti te propositionem tuam confirmaturum, retundam, oppono etiam illud : Si bona fuisset materia semper, quare non desiderasset in melius reformari?

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Liquebit *Rhen.*
 (2) Illam *Rhen.*
 (3) Sicut *Fran. Par.*
 (4) Infert *Seml.*
 (5) Adlegasset.
 (6) Superargumentasset *Seml. Oberth.* Superargumentas. Sed enim si *Rhen.*
 (7) In vanum *Fran.*
 (8) Retractavimus *Rhen. Seml.*
 (9) Aut bona, aut mala *idcm.*
 (10) Nec hic *Rhen. et sequaces.*
 (11) Apponens ostendit edit *Rhen. eodem sensu.*

A Quod bonum, non desiderat, aut non optat, aut non capit (14) profectum? ut fiat de bono melius. Æque, si mala natura fuisset, quare non potuerit a Deo converti, ut a potentiore, ut ab eo qui *lapidum quoque naturam convertere valeat in filios Abrahamæ (Math., IV)?* Nempe ergo non tantum comparas Deum (15) materiæ, sed et subjicis, a quo natura materiæ devinci et edomari (16) in melius non potuisset. Sed et quam hic non vis natura malam, alibi te confessum negabis.

CAPUT XXXVIII.

De situ materiæ id tracto, quod et de motu (17), ut perversitatem tuam traducat. Subjacentem lacis Deo materiam, et utique locum illi qui sit infra Deum. In loco ergo materia. Si in loco, ergo intra locum : si intra locum, ergo determinatur a loco, intra quem est : si determinatur, habet lineam extremam, quam (c), quantum proprie pictor, agnoscis finem esse omni rei, cujus linea extrema est. Non ergo erit infinita materia, quæ dum in loco est (18), a loco (19) determinatur, et dum determinatur ab illo, extrema eum linea patitur. At tu infinitam facis, dicens : Infinita est autem, eo quod semper est. Et si quis discipulorum tuorum voluerit argumentari, quasi infinitatem (20) ævo, non modo (21) corporis intelligi velis : atquin corporaliter infinitam, corporaliter (22) immensam et incircumsriptam, sequentia ostendunt. Unde, inquis, nec tota fabricatur, sed partes ejus. Adeo corpore infinita, non tempore est. Et obduceris (d), corpore eam infinitam faciens, cum locum ei adscribens, intra locum et extremam loci lineam includis. Sed tamen, cur non totam eam formaverit Deus, non scio nisi qua aut invalidus, aut invidus. Itaque (23) dimidium ejus quæ non tota formata sit quæro, ut qualis tota fuerit agnoscam. Debuerat enim Deus ut exemplarium (e) antiquitatis ad gloriam operis palam fecisse.

CAPUT XXXIX.

Sit nunc definitiva, sicut rectius tibi videtur, per de-

COMMENTARIUS.

(a) Aut libidines eorum. Libidines vocat appetitus et inclinationes. Sic in lib. de Patientia, ut cum, inquit, *intereare variis sectarum libidinibus et sententiarum æmulationibus discordent.* Libidinibus, id est, studiis. RHEN.

(b) Sed de motu et alibi licebit. Subauditur disputare, nisi est licebit, pro liquebit, ut in præcedentibus lib. licuit, pro, liquit, id est, liquidum evasit. RHEN.

CAP. XXXVIII. — (c) Quam quantum proprie pictor. Sic omnino hic locus ; nam quantum capitur pro in quan-

tum, ut nihil sit opus eam vocem prætermittere. PAR.
 (d) Et obduceris. Monuimus ante non semel, obducere et obduci Tertulliano esse refellere et refelli, sive contraria, ac inter se pugnantia æsserentem caput teneri vel tenere. RHEN. — Et obduceris. Ita ut evadere non possis. RIC.

(e) Exemplarium antiquitatis. Intelligit exemplar. Sic paulo post : *Et vis meliora deteriorum exemplarium ferre.* Non aliter adversus Valentianos usurpat sigillarium pro sigillari. RIC.

mutationes suas et translationes : sit et comprehensibilis, ut quæ fabricatur, inquis, a Deo, quia et convertibilis, et demutabilis, et dispartibilis. Demutationes enim ejus, inquis, dispartibilem eam ostendunt (a). Et hic a lineis tuis excidisti (b), quibus circa personam Dei usus es, præscribens Deum (1) illam non ex semetipso fecisse, quia in partes venire non posset qui sit æternus et manens in ævum, ac per hoc immutabilis et indivisibilis. Si et materia eadem æternitate censetur, neque initium habens neque finem, eadem ratione non poterit pati dispartitionem et demutationem, qua (2) nec Deus. In æternitatis consortio posita, participet cum illo (3) necesse est et vires, et leges et conditiones æternitatis. Æque (4) cum dicis : Partes autem ejus omnia simul ex omnibus habent, ut ex partibus totum dignoscatur : utique eas partes intelligi vis, quæ ex illa prolatae sunt, quæ hodie videntur a nobis. Quomodo ergo omnia ex omnibus habent, utique ex pristinis, quando quæ hodie videntur, aliter habeant quam pristina fuerunt?

CAPUT XL.

Dicis in melius reformatam materiam, utique (5) de deterioribus : et vis meliora deteriorum exemplarium ferre. Confusa res erat, nunc vero composita est : et vis ex compositis incomposita præberi. Nulla res speculum alterius rei (6), id est non coæqualis. Nemo se apud tonsorem (c) pro homine malum inspexit, nisi si qui putat in hac exstructione mundi, dispositæ jam et comptæ (7), informem et incultam materiam respondere. Quid hodie informe in mundo, quid retro (8) speciatum in materia, ut speculum sit mundus materiæ? Cum ornamenti nomine sit penes Græcos *mundus* (9), quomodo inornatæ materiæ ima-

ginem refert (10), ut dicas totum ejus partibus cognosci? Certe ex illo toto erit etiam hoc, quod non venit in deformationem. Et supra edidisti non totam eam fabricatum (11). Igitur vel hoc rude et confusum et incompositum (12) non potest in expolitis et distinctis et compositis recognosci, quæ nec partes materiæ appellari convenit, cum a forma ejus ex mutatione divisa recesserunt.

CAPUT XLI.

Revertor ad motum, ut ubique te lubricum ostendam. Inconditus, et confusus, et turbulentus fuit materia motus. Sic enim et ollæ undique ebullientis similitudinem apponis (13). Et quomodo alibi alius a te adfirmatur? cum enim vis materiam nec bonam nec malam inducere. Igitur, subjacens materia æqualis momenti habens motum, neque ad bonum, neque ad malum plurimum vergit. Si æqualis momenti, jam non turbulentus, nec cacabacius (14), sed compositus et temperatus (15); scilicet, qui inter bonum et malum suo arbitrio agitur, in neutram tamen partem pronus et præceps, mediæ, quod aiunt, aginæ (d) (16) æquilibrato impetu ferebatur. Hæc, inquis, non est; hæc turbulentia (17) et passivitas (e) non est; sed moderatio, et modestia, et justitia motationis (f) (18) neutram in partem inclinantis (19). Plane, si huc et illuc, aut in alterum magis proclinet (20), tunc inconcinnitatis, et inæqualitatis, et turbulentia denotari mereretur. Porro, si neque ad bonum, neque ad malum pronior erat motus, utique inter bonum et malum agebatur : ut ex hoc quoque materiam determinabilem adpareat, cujus motus nec malo nec bono pronus (g), eo quod in neutrum vergebat (21), intra utrumque ab utroque pendeat (22),

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Deum illum *Rhen. Seml.*
 (2) Quam volebat *Rhen.*
 (3) Eum illi *Rhen. Seml.*
 (4) Atque *Rhen. Seml. Pamel.*
 (5) Utique deterioribus *Rhen. Jun.*
 (6) Est alterius, i. e. *Rhen. Seml.*
 (7) Disposita jam et contempta *Rhen. qui legendum putabat concepta.*
 (8) Tetrum *Rhen. Seml. Oberth.*
 (9) *κόσμος* annotavit. *Seml.*
 (10) Præfert *Rhen. solum cum seqq.*
 (11) Fabricatam *ibid.*
 (12) Et fugi et mihi computum *Rhenanus, qui mendum*

- agnovit ac proposuit lectionem quam omnes suam fecerunt.*
 (13) Oppones *Rhen. Seml. Oberth.*
 (14) Cacabacius *Paris.; cacabaceus Fran.*
 (15) Temperatur *mss. Jun.*
 (16) Præceps mediæ quod aiunt ginoten *Rhen. Seml. Oberth. contra omnes.*
 (17) Turbulenta *Rhen. contra omnes Senler conjicit delenda esse verba.*
 (18) Nutationis *Jun. mutationis Rhen.*
 (19) Judicantis *Seml. Oberth.*
 (20) Proclivarum *Seml. contra omnes.*
 (21) Verteat *Rhen. Seml.*
 (22) Censebat *Rhen. et ejus seqq. contra omnes.*

COMMENTARIUS.

(a) *Dispartibilem eam ostendunt.* Hoc est divisibilem, quod tamen cum superioribus Hermogenis verbis non congruit. Dicebat enim Deum materiam ex seipso fuisse, qui tamen æternus erat et indivisibilis; nunc vero materiam illam divisibilem putat, atque secum ita pugnat. LE PR.

(b) *A lineis tuis excidisti.* A scopo faberrasti. Neque puto alluisse hic ad artem pictoris illius; cum enim id intelligi queat satis commode non recurriendo ad illam allusionem, crederem id Tertulliano indignum in eo semper immorari. LE PR.

CAP. XL.—(c) *Nemo se apud tonsorem, etc.* Ad morem respicit, quo speculo uti solent tonsores; nam et addit, ut speculum sit *mundus materiæ*, a quo etiam novam vocem, *speciatum* derivavit auctor, pro eo quod in speculo speciosum apparet; *Nam et speculum*, inquit Varro de ling. lat. lib. IV. *a speciando, quod ibi*

spectent. PAM.

CAP. XLI.—(d) *Mediæ, quod aiunt, aginæ.* Is motus scilicet qui adeo temperatus ut nullam in partem vergat, parsque nulla præponderet. Est enim, ut docet Festus, agina foramen cui inseritur et in quo vertitur scapus trutinæ. LE PR.

(e) *Hæc turbulentia et passivitas.* In vetustis exemplaribus legitur *turbulenta*. Verum magis placet *turbulentia*. Quid *passivum* vocet Tertullianus, multis in locis, prout res tulit, annotavimus. Hic *passivitatem* vocat dissolutionem, sive inordinationem atque confusionem. RHEN.

(f) *Justitia motationis.* Sic initio libri de Pallio, *Justitiam pallii* dixit. RIG.

(g) *Nec malo nec bono pronus.* Hoc est, neque ad malum, neque ad bonum pronus. Pronus cum dativo. RHEN.

(Huit.)

et hoc nomine ab utroque determinabatur. Sed et A bonum et malum in loco facis, cum dicis motum materiæ in neutrum eorum fuisse propensum: materia enim quæ in loco erat, neque huc neque illuc divergens, in loca non divergebat in quibus erat bonum et malum. Dans autem locum bono et malo, corporalia ea facis, faciendo localia; quia quæ locum habent, prius est ut corporalia sint. Denique incorporea propria locum non haberent, nisi in corpore, cum corpori accidunt. Ad bonum autem et malum non divergente materia, ut aut corporalia aut localia non divergebat. Bonum ergo et malum, erras, si substantias esse vis. Substantias enim facis quibus loca assignas. Loca autem assignas, cum materiæ motum ab utraque regione suspendis.

CAPUT XLII.

Dispersisti omnia, ne de proximo quam contraria sibi sint relucere. At ego colligam singula, et conferam. Inconditum adseveras motum materiæ, eamque adjicis sectari informitatem: dehinc alibi, desiderare componi a Deo. Desiderat formationem quæ sectatur informitatem, aut sectatur informitatem quæ desiderat formationem? Non vis videri Deum æquari materiæ, et subjicis habere illam cum Deo communionem. Impossibile enim, inquis, non habentem illam commune aliquid cum Deo, ornari eam ab ipso. Atquin, si commune aliquid habebat cum Deo, non desiderabat exornari ab ipso, pars scilicet Dei per communionem. Aut et Deus poterat ornari a materia, habendo cum illa aliquid et ipse commune; et jam in hoc necessitati subjicis Deum, si C fuit aliquid in materia propter quod eam formaret. Commune autem inter illos facis, quod a semet ipsis (1) et semper moventur. Quid minus materiæ quam Deo adscribis? Totum consortium divinitatis hoc erit, libertas et æternitas motus. Sed Deus composite, materia incondite moventur. Tamen divinum proinde, motu proinde libero et æterno. Atquin plus materiæ das, cui licuit sic moveri quomodo Deo non licuit.

CAPUT XLIII.

De motu et illud notaverim. Nam, secundum ollæ similitudinem, sic erat (2), inquis, materiæ motus,

LECTIONES VARIANTES.

- (1) *Rhen. adjicit bisque legit moventur.*
 (2) *Erit rhen. Seml.*
 (3) *Inconditum rhen. Seml. Oberth.*
 (4) *Motus rhen. et duo sequaces.*

- D (5) *Accipis supra judices rhen. Seml. Oberth.*
 (6) *Inserens rhen., contra omnes.*
 (7) *Undique Lat.*

COMMENTARIUS.

CAP. XLIV.—(a) *Sicut facit qui decor.* Id est, aliquis decor. Sed hoc ab Rhenano est. Nam antea legabatur, *Facit quid decor solummodo apparens.* Quod rectum est. Decor solummodo apparens facit aliquid, hoc est, vulnerat animum, ut ipse mox dicit. Lucretius, IV:

Sed tamen esto jam quantovis oris honore,
 Cui veneris membris vis omnibus exhortatur, etc.
 (RIC.)

(b) *Inanimalia et incorporalia.* Alludit ad hymnum trium puerorum Dan. 3, juxta editionem Theodotionis; nam in hebræo non haberi recte annotavit B. Hieronymus. Eundem etiam citat exomologesis

antequam disponeretur, concretus, inquietus, inapprehensibilis, præ nimietate certaminis. Dehinc subjicis: Stetit autem in Dei compositionem, et inapprehensibilem habuit conditum (3) motum, præ tarditate inconditi motus. Supra certamen motui (4) adscribis, hic tarditatem. Nam de natura materiæ quoties cadas, accipe (5). Supra dicis: Si autem esset materia natura mala, non accepisset translationem in melius, nec Deus aliquid compositionis accommodasset illi; in vacuum enim laborasset. Finisti igitur duas sententias, nec materiam natura malam, nec naturam ejus a Deo potuisse converti. Horum immemor, postea infers (6): At ubi accepit compositionem a Deo et ornata est, cessavit a natura. Si in bonum reformata est, utique de malo reformata est; Et si B per compositionem Dei cessavit a natura mali, natura cessavit ergo, et mala fuit natura ante compositionem, et desinere potuit a natura post reformationem.

CAPUT XLIV.

Sed et qualiter operatum facias Deum, sequitur ut ostendam. Plane a philosophis recedis, sed tamen et a prophetis. Stoici enim volunt Deum sic per materiam decucurrisse, quomodo mel per favos. At tu: Non, inquis, pertransiens illam facit mundum, sed solummodo apparens et appropinquans ei, sicut facit qui decor (a) solummodo apparens, et magnes lapis solummodo appropinquans. Quid simile Deus fabricans mundum, et decor vulnerans animum, aut magnes adtrahens ferrum? Nam etsi apparuit Deus materiæ, sed non vulneravit illam, quod decor animam: et si adpropinquavit, sed non cohesit illi, quod magnes ferro. Puta nunc exempla tua competere. Certe, si apparendo et appropinquando materiæ, fecit ex illa Deus mundum, utique ex quo apparuit fecit, et ex quo appropinquavit. Ergo quando non fecerat retro, nec apparuerat illi, nec adpropinquaverat. Et cui credibile est, Deum non apparuisse materiæ? vel qua consubstantiali suæ per æternitatem? ab ea longe fuisse quem credimus ubique esse, et ubique apparere (7)? cui etiam (b) inanimalia et incorporalia laudes canunt apud Danielelem (*Dan.*, III). Quantus hic locus, in

titulo B. Cyprianus libris *de Lapsis et de Oratione Dominica*. Qui loci annotandi pro dicti hymni canonica auctoritate, quam etiam Ecclesia illi tribuit, in qua non modo nunc in sabbatis quatuor temporum, sed ab initio nascentis Ecclesiæ, semper in omni solemnitate in sacris fidelium decantatum fuisse trium puerorum hymnum, testantur Augustinus serm. 47, *de Tempore* (qui eundem etiam nominatim citat ep. 186, *de Jejunio sabbati*), et Rufinus, lib. 2., adv. Hieronymum. Cui idem Hieronymus respondet, quidquid de eo scripserat sua in Danielelem præfatione, ex sententia Hebræorum dixisse. Quid? quod idem Hieronymus epist. ad Demetriadem de Virgini-

quo Deus a materia tantum distabat, ut neque adpareret neque adpropinquaret ante mundi molitionem? Credo, peregrinatus est ad illam de longinquo, cum primum ei voluit adparere et adpropinquare.

CAPUT XLV.

At enim prophetae et apostoli non ita tradunt mundum a Deo factum, apparente solummodo et adpropinquante materiae, qui nec materiam ullam nominaverunt, sed primo Sophiam conditam initium (1) viarum in opera ipsius (Prov., VIII, 22) : dehinc et sermonem prolatum, per quem omnia facta sunt, et sine quo factum est nihil (Joan., I, 3). Denique sermone ejus caeli confirmati sunt, et spiritu ipsius universae virtutes eorum (Ps. XXXIII, 6). Hic est Dei dextera et manus ambae per quas operatus est ea quae (2) molitus est (Is., XLVIII, 13). Opera enim B manuum tuarum, inquit, caeli (Ps. CII, 26) ; per quas et mensus est terram, et palmo caelum (3) (Is. XL, 12). Noli ita (4) Deo adulari, ut velis illum solo visu et solo accessu tot ac tantas substantias protulisse, et non propriis viribus instituisse. Sic enim et Jeremias commendat ; Deus faciens terram in valentia sua, parans orbem intelligentia sua, et suo sensu extendit caelum (5) (Jerem., LI, 15, Ps. LXIV, 7). Hæ sunt vires ejus, quibus enixus, totum hoc condidit. Major est gloria ejus, si laboravit. Denique septima die requievit ab operibus (Gen. II, 2). Utrumque suo more. Aut si adparens solummodo et adpropinquans fecit hunc mundum, numquid cum facere desit, rursus

A adparere et adpropinquare cessavit? Atquin magis apparere cepit, et ubique conveniri Deus, ex quo factus est mundus. Vides ergo quemadmodum operatione Dei universa consistunt (6), (a) valentia facientis terram, intelligentia parantis orbem, et sensu extendentis caelum : non adparentis solummodo, nec adpropinquantis, sed adhibentis tantos animi sui nusus, sophiam, valentiam, sensum, sermonem, spiritum, virtutem : quæ illi non erant (7) necessaria, si (8) adparendo tantummodo et adpropinquando profectus fuisset (9). Hæc autem sunt (b) invisibilia ejus, quæ secundum apostolum ab institutione mundi (10) de factis ejus conspiciuntur (Rom., II, 20), non materiae nescio quæ, sed sensuاليا ipsius. Quis enim cognovit sensum Domini? De quo exclamat (11) : O profundum divitiarum et sapientiae, ut (c) inventibilia judicia ejus, et ininvestigabiles viæ ejus! (Rom. XI, 33). Quid hæc magis sapient, quam ut ex nihilo omnia facta sint? quæ nec invenire nec investigari nisi a solo Deo possent ; alioqui investigabilia, si ex materia sunt investigata et inventa. Igitur in quantum constitit materiam nullam fuisse, ex hoc etiam quod nec talem competat fuisse qualis inducitur, in tantum probatur (12) omnia a Deo ex nihilo facta, nisi quod Hermogenes eundem statum describendo materiae, quo (13) est ipse, inconditum, confusum, turbulentum, ancipitis et præcipitis et fervidi motus, documentum (14) artis suæ dum ostendit, ipse se pinxit.

LECTIONES VARIANTES.

- (1) Initia Rhen. Seml. Oberth.
 (2) Atque molitus Rhen. Seml. Oberth.
 (3) Rhenan. et post eum, ut solent, Seml. Oberth. inver-
 sione legunt : caelum et palmo terram.
 (4) Non ita Rhen. Seml.
 (5) Caelos Rhen. Seml. Oberth.
 (6) Universa constituit Rhen. Seml.
 (7) Erunt Rhen. Seml.

- C (8) Ut apparendo Oberth. cum iisd.
 (9) Abesse fuisset vult. Lat.
 (10) De non inser. Rhen. nec Seml., nec Oberth.
 (11) Et clamat : profundum ; iidem pariter leg.
 (12) Probaretur iidem contra omnes.
 (13) Al. quod est ipse.
 (14) Documentis Rhen. Seml. Oberth.

COMMENTARIUS.

tate servanda, citet ex ipsius hymni præmissis, quæ similiter in hebraeo non habentur, illud quod succensus sit ignis 49 : cubitorum. Quomodo etiam B. Augustinus, illud ex ejusdem proæmio. Quoniam justus es in omnibus quæ fecisti nobis, epist. 122. PAM.

CAP. XLV. — (a) Valentia facientis terram, etc. Hieremias 51, voces græcæ sunt τῆ ἰσχυί, τῆ σοφίᾳ, τῆ πνεύματι. Pro quibus transtulit et hic et paulo post auctor, valentiam, id est, fortitudinem, intelligentiam, sensum. PAM.

(b) Invisibilia ejus, etc. Pro, invisibilia Dei a mundi creatione creaturis intellecta videntur. Rom. I. LE PR.

(c) Ininvestibilia judicia ejus, et ininvestigabiles, etc. Quando pertinaciter consentiunt exemplaria quæ vi-

dimus omnia, arbitror ininvestibilia dictum perinde ac si dicas incompetibilia, nempe quæ inveniri nequeant, et cognosci quamlibet annitatur : quemadmodum et investigabile hic significat, quod investigari non potest. Meminisse autem debemus Tertullianum in reddendis græcis duriusculum esse. Id quod in superioribus libris indicavimus. Erat autem hæc vox vulgo fortassis usitator. Nos vim græci vocabuli, quod est ἀνεξερεύνητα attendentes, inervibilia aliquando legendum putavimus. RHEN.— Ininvestibilia judicia ejus, etc. In græco est ἀνεξερεύνητα hoc est impervia et incomprehensibilia, ut vulgus legit. Porro parum interest si legas investigabiles aut ininvestigabiles, utrumque enim reddi potest ex græco ἀνεξερεύνητοι. LE PR.

